

J. Újváry Zsuzsanna (Budapest)

Békétlen békeviszony: az oszmán uralom előrenyomulása a XVII. század első felében a Magyar Királyságban

„Áldott magyar nemzet kevés maradékja,
Régen Európának ki valál csillagja,
Avagy ez világnak tüköre s zászlója,
Az jó, tisztességes hírnek kívánója.”
(Wathay Ferenc) ¹⁷⁷⁶

1. „Antemurale Christianitatis”

„Ha jól emlékszem, immár száz esztendeje ólálkodnak Európa körül a törökök Istenre-emberre acsarkodó fegyverei. Villámgyors egymásutánban igázták le Görögországot, Macedóniát, Bulgáriát, Albániát [...] szolgaságra taszítva, vallásukból kiforgatva őket, idegen hitet, idegen erkölcsöt, idegen törvényt, a hitetlenek nyelvét kényszerítették rájuk. [...] Legutóbb elhatolt már csaknem Európa közepéig, s most országunk s hazánk tőszomszédságában vetette meg lábát. [...] Több mint hatvan esztendeje csaknem szakadatlanul álljuk a háború perzselő dühét, mégpedig saját erőnkből, egyetlen nép fegyvereivel. Helytállunk, pedig kimerített a sok vereség, hadakozás és gyász. [...] és a szabadság emléken kívül egyebünk sem maradt, mint fegyverünk és bátorságunk, hiszen sokszor kerültünk végveszélybe. [...]”¹⁷⁷⁷ – írta saját koráról e döbbenetesen valós sorokat Hunyadi János,¹⁷⁷⁸ illetőleg az ő nevében humanista tudósa, Vitéz János. Ekkor országunkat már jó ideje a „Kereszténység védőbástyájá”-nak („Antemurale Christianitatis”, „Propugnaculum Christianitatis”) nevezték. A Magyar Királyság ekkorra már túl volt az ország kulcsának vagy kapujának nevezett Nándorfehérvár első, hónapokig tartó török ostromán.¹⁷⁷⁹ Az 1440. évi, majd az

¹⁷⁷⁶ Wathay Ferenc énekes könyve, XXIV. Ének, sajtó a. rend. NAGY Lajos, Helikon, Bp., 1976, 118.

¹⁷⁷⁷ Hunyadi János levele V. Miklós pápához. 1448. szeptember 17. = *Magyar humanisták levelei, XV–XVI. század*, közreadja, V. KOVÁCS Sándor, Bp., 1971, 120 – 121.

¹⁷⁷⁸ Hunyadi János 1446–1453 között volt kormányzó. A levelet a kormányzó még a rigómezei vesztes csata előtt írta a pápához.

¹⁷⁷⁹ Nándorfehérvár a XIV. század végén valójában már kiállt egy ostromot I. Bajezid szultán (1389–1402) seregétől, de a szakirodalom az 1440-est szokta elsőnek nevezni. Így az előbbi Szabó Pál, szellemesen, „nulladik”-nak nevezi. Az 1440. évi ostrom teljesen átfogó, mind a szakirodalmat, mind új forrásokat felvonultató elemzését ő végezte el. Vö., SZABÓ Pál, 1440 –

1456. évi sikeres védelem évtizedekre késleltette az oszmán uralom alá kerülést, ugyanakkor jól jelezte a tendenciát: az ország a terjeszkedő birodalom útjában áll, és a kérdés csupán annyi, meddig tud ellenállni az egyre nagyobb nyomásnak.

A Védőbástya-toposz¹⁷⁸⁰ már a tatárjárás után megfogalmazódott; először IV. Bélának (1235–1270) IV. Ince pápához (1243–1254) 1254-ben írt levelében.¹⁷⁸¹ Az 1479-es Dubnici krónika szerint a nemzetet és a kereszténységet védelmező Szent László király hermája győzedelmeskedett az 1345-ben Erdélybe betörő tatárok fölött, mert ő vezette a székelyeket. A XV. században pedig már teljes vértetében felállt a toposz: a magyar király és országa a „*hit falává és pajzsává*”¹⁷⁸² vált – miként azt I. Ulászló (1440–1444) és Hunyadi is megfogalmazta. Ez a gondolat a XV. század végére teljesen begyökerezett a közfelfogásba.¹⁷⁸³ Aeneas Sylvius Piccolomini,¹⁷⁸⁴ Frangepán Ferenc¹⁷⁸⁵ és a humanisták

Nándorfehérvár első oszmán–török ostroma és előzményei (Doktori értekezés), Areión Könyvek, Szeged, 2015.

¹⁷⁸⁰ BITSKEY István, *A nemzetsors toposzai a 17. századi magyar irodalomban = Nemzet – identitás – irodalom*, szerk. BITSKEY István, GÖRÖMBEI András, Debrecen, 2005, (Csokonai Könyvtár 35.), 15.

¹⁷⁸¹ Vö. BENDA Kálmán, *A magyar nemzeti hivatástudat története (a XV–XVII. században)*, Bp., 1937; RÁCZ István, *A török világ hagyatéka Magyarországon*, Debrecen, 1995, 15.

¹⁷⁸² „*Sunt murus et clipeus fidelium pro honore nominis divini et defensione fidei catholicae.*” III. Ulászló lengyel, majd I. Ulászló néven magyar király koronázás előtti oklevele. Krakkó, 1440. március 8. Idézi: RÁCZ, *A török világ hagyatéka*, i. m., 15.

¹⁷⁸³ BENDA Kálmán, *A keresztény közösség, Magyarország és a török hatalom a XV. században* = A Gróf Klebansberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, 1936, 3–32. A szerző több munkáját is e kérdés vizsgálatának szentelte, vö. Uő. *A magyar nemzeti hivatástudat története (A XVI–XVII. században)*, Bp., 1937.; Uő. *A törökkor német újságirodalma. A XV–XVIII. századi német hírlapok magyar vonatkozásainak forráskritikájához*. Magyar Történettudomány Intézet, Bp., 1942.

Mivel a kérdésnek szinte könyvtárnyi irodalma van, itt csak néhány, jellegzetes és fontos munkát sorolok fel: HORVÁTH Magda, *A törökveszedelem a német közvéleményben*, Bp., 1937.; WACZULIK Margit, *A török korszak kezdetének nyugati történeti irodalma a 16. században*, Bp., 1937.; HOPP Lajos, *Az „antemurale” és a „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban*, Balassi, Bp., 1992, (Humanizmus és reformáció); IMRE Mihály, „*Magyarország panasza*”, *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. században*, Debrecen, 1995 (Csokonai Könyvtár); Uő. „*A kereszténység védőbástyája, Egy irodalmi toposz XVI. századi változatai*” = *Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században*, szerk. PETERCSÁK Tivadar, Eger, 1997, 217–233. (Studia Agriensia, 17.); Uő. *Az isteni és emberi szó párbeszéde, Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmából*, Hernád, Sárospatak, 2012. Különösen: 45–172.; A XVI–XVII. századi közvéleményről, politikai kultúráról alapvető munka: BENE Sándor, *Theatrum Politicum*, Debrecen, 1999 (Csokonai Könyvtár 19.), különösen az epilógus, 331–391.; A reformátorok szemléletéről: ÓZE Sándor, „*Bűneiért bünteti Isten a magyar népet*” Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján, Bp., 1991, Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványa II.; Uő. *Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon (1526–1566)*, Akadémiai doktori értekezés, kézirat, 2011.;

¹⁷⁸⁴ Aeneas Sylvius Piccolomini: híres humanista tudós, az európai uralkodókkal és tudósokkal állt kapcsolatban. II. Pius néven 1458 és 1464 között ült a pápai trónon.

hosszú sora hirdette a védőbástya-toposzt és a török veszedelmet. A mohácsi csata után Johannes Cuspinianus¹⁷⁸⁶ úgy beszélt a magyarokról, mint az egész kereszténység pajzsa és védőbástyája: „*Hungari, quorum regnum antemurale, et Christianitatis clypeus vulgo appellatur.*”¹⁷⁸⁷ Már Benda Kálmán megállapította, hogy a török-magyar problémához hasonló általános nagy érdeklődést kétszáz éven át majd csak a reformáció fog kiváltani.¹⁷⁸⁸ Persze kezdetben Luther éppen elítélően nyilatkozott a török kérdésben, és a magyarok török-ellenes harcát is ellenezte: „...*Sőt a magyarok azzal dicsekednek, hogy Isten védői, és azt éneklik a litániában: ut nos defensores tuos exaudire digneris, hallgass meg minket, védelmezőidet. Isten az ilyesmit káromlásnak tartja.*”¹⁷⁸⁹ Azonban a „*Türkengefahr*” (török-veszély) retorikája – Melanchtonnak köszönhetően – be fog ágyazódni a protestáns irodalomba.¹⁷⁹⁰

Visszatérve Hunyadi elhíresült levelének soraihoz, a múlt, majd a korabeli valóság pontos látteleetének megjelenítése után az ország jövője sorsa is felsejlik az elkövetkező két és fél évszázadra vonatkozóan: „... *Mert nincs olyan kegyetlenség, amit el ne követtek volna rajtunk, és soha nem lesz vége, akár győzünk, akár veszítünk: az ellenség állandóan a nyakunkon marad, mert gyűlölete túlesz még erején is. Ellenségünk [...] most sem győzelmet: bosszút akar venni rajtunk*”.¹⁷⁹¹ Az ország sorsára vonatkozó jóslat igaznak bizonyult: beteljesedett. Igen félelmetes lehetett a kortársak szemében, hiszen mintegy 225 évvel később Zrínyi Miklós még mindig a törökök győzelmétől óvta nemzetét, igaz, azt egy kicsit módosult értelemben használta: „*Mert a török, anélkül, hogy győzne, mindig győz, hacsak nem marad legyőzött.[...]*”¹⁷⁹² A költő ezzel annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy amíg a törökök az országban vannak, ők a helyzet urai mindaddig, amíg aktív, támadó hadjáratokkal – amelynek nem tudnak ellenállni – le nem győzik őket.

Azonban a Moháccsal és Buda vesztével bekövetkezett tragédiák, a virágzó középkori magyar állam elpusztulása sem feledtették el az országgal a „*propug-*

¹⁷⁸⁵ Frangepán Ferenc (1483?–1543) nagy műveltségű humanista főpap, előbb kalocsai érsek, majd egri püspök. Széles nemzetközi kapcsolatrendszerrel ápoló, irodalomkedvelő, művészetpártoló erasmista tudós. 1541-ben, a birodalmi gyűlésen nagy sikerrel adta elő latin nyelvű beszédét a törökveszélyről. *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon, középkor és kora újkor, III.*, főszerk. KÖSZEGHY Péter, Bp., 2005, 215–216.

¹⁷⁸⁶ Cuspinianus, Johannes (1473–1529): német születésű humanista orvos, tudós, diplomata, költő, a bécsi egyetem professzora, majd rektora. Törökellenes oratókat is írt. Az 1526-ban megjelent munkájában, bár a magyarok védőpajzsként szerepelnek, de őket okolta II. Lajos király haláláért, amely vádat Brodarics István a mohácsi vészről írt krónikájában utasított vissza. Ez a felelősség-felemlégetés inkább arra volt hivatva, hogy elfedje Európa súlyos mulasztását. Ugyanis leszámítva a pápát és a lengyeleket, akik csapatokat küldtek a magyar király segítségére, a keresztény „respublica” tétlenül nézte a szultáni sereg támadását.

¹⁷⁸⁷ Idézi: IMRE, „*Magyarország panasz*” i. m., 144.

¹⁷⁸⁸ BENDA, *A törökkor német újságirodalma...* i. m., 24.

¹⁷⁸⁹ Idézi: IMRE, „*Magyarország panasz*” i. m., 167.

¹⁷⁹⁰ IMRE, *Az isteni és emberi szó párbeszéde*, i. m., 47.

¹⁷⁹¹ Ld. 2. jegyzetet.

¹⁷⁹² SZELESTEI NAGY László, *Zrínyi Miklós tanácsai a császárnak 1664 tavaszán*, Irodalomtörténeti Közlemények, 84(1980), 185–198.

naculum Christianitatis” vagy „*murus et antemurale fidei christianae*”, illetőleg a „*Vormauer oder Bollwerk des Christentums*” toposzát, amely messze nem csupán irodalmi pátoszformula volt, hiszen a megmaradt Magyar Királyság ténylegesen a Nyugat védőbástyája, pufferzónája lett, ugyanakkor – akarata ellenére – az Oszmán Birodalom védmű szerepét is el kellett látnia a Nyugattal szemben. A pécsi születésű Kis Péter deák *Exegeticon (Magyarázat)* c. műve hosszú címében remekül kifejezte a magyarok óhaját, hogy királyuktól mit várnak, egyúttal az ellenségnek a korban használt állandó jelzőit is felsorolta: „*MAGYARÁZAT azaz egyfajta hasznos összefoglalása annak, miként kell fegyvert fogni a vad barbár és a kereszténység örökös ellensége, a zsarnok török ellen, amely az isteni II. Miksának, a mindig felséges választott római császárnak, Németország, Magyarország, Csehország királyának, Ausztria főhercegének, Burgundia hercegének stb., az igen jóindulatú, minden kegyességgel megáldott fejedelemnek az 1564. évben szerencsét kívánva ajánlatott.*”¹⁷⁹³

A védőbástya-toposz mellett sok egyéb, állandóvá vált retorikai tárgy, gondolat is feltűnt már a XVI. században is, de a XVII. században – amikor az Oszmán Birodalommal kötött hosszú béke még a reményét is elvette a török igaalóli felszabadulásnak – egyre inkább gyökeret vert a „*romlás*”, „*a haza utolsó veszedelme*” érzete.¹⁷⁹⁴ A költő Zrínyi Miklós saját korát nevezte a „*magyar romlás saeculum*”-ának, és sokan mások, főként a század második felében – többek között Wesselényi Ferenc is –, Zrínyihez hasonlóan, igen drámaian fogalmaztak: „*...csak alig láttatunk haldokolva élnünk...*”¹⁷⁹⁵

2. A százötven éves oszmán uralom summázata

A Mohács utáni, kavalkádszerűen feltörő háborúk egyszerre elrettentőek és pusztítóak voltak, ugyanakkor az ország lakosságának többsége még reménykedett a meg- és felszabadulásban, az ország újraegyesítésében és a régi „aranykor” visszatértében. Ezen évtizedek belpolitikai küzdelmei és országegyesítési kísérletei János király halálával (1540), illetőleg Izabella királyné és fia, János Zsigmond Erdélybe történő visszatérésével (1556) lezárultak. Az oszmán hadjáratok sorozata azonban csak az 1568. évi, második drinápolyi békével ért véget.

Az 1568 után beköszöntő és a tizenöt éves háború kitöréséig (1591) tartó majdnem negyed évszázad – oszmán-magyar viszonylatban – már sok mindenben előrevetítette az 1606–1663, illetőleg 1683-ig tartó hosszú, „*háborús béke*”-

¹⁷⁹³ ZAY Ferenc, *János király árultatása*, KIS Péter, *Magyarázat*, [BÁNFFY György] *Második János...török császárhoz menetele*, kiad. BESSENYEI József, Balassi, Bp., 1993, 51.

¹⁷⁹⁴ Vö. BITSKEY, *A nemzetsors toposzai... i. m.* A cikkben bőszeges szakirodalmi felsorolás található.

¹⁷⁹⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), a Magyar Kamara Archivuma, Wesselényi család levéltára, E 199, 7. cs, IV, 1. tétel, No 67., Wesselényi Ferenc fogalmazványa Pál püspökhöz, é. n. Erről lásd részletesebben: J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, *A haza veszedelmének megjelenítése Wesselényi Ferenc nádor leveleiben*, Konferencia-kötet, www.iti.mta.hu/Gyula/TANULMANYOK/Ujvary_Zs.pdf

évek” korszakának főbb jellemzőit: 1. A hivatalos béke alatt megszűnnek a nagy hadjáratok, a kisebb-nagyobb csatázások azonban megmaradnak; 2. A hivatásos rabszolga kereskedelmet betiltják a drinápolyi békében, ám annak helyébe lép – mindkét oldalról – a rabkereskedelem; 3. A török-magyar vitézi párviadalokat lassan felváltják a portyák és lesvetések, amelyek egyfelől az oszmán kincstári spórolási módszer bevezetése nyomán a török katonák zsoldkiegészítését szolgálják, másfelől a további hódoltatás és megfélemlítés eszközei, a magyar végváriak részéről pedig az egyre rosszabb ellátásnak a következményei; 4. Mind az isztambuli, mind a bécsi kincstár részéről a végvárak és az őrség katonáinak egyre rosszabb ellátása, fizetetlensége, bár e vonatkozásban a két fél között van különbség; 5. Békeidőben a hódolatlan magyar falvak erőszakos meghódoltatása és a törökök által betelepített rác falvak magyar részre történő hódoltatása; 6. A folyamatos hódoltatással a hódoltsági peremvidék állandó, masszív növekedése; 7. A török állami és földesúri adók folytonos emelkedése; 8. 1606 után magyar részről az adóbeszedés és a keresztény közigazgatás és bíraskodás megizmosodása, a kondominium rendszerének kiteljesedése. Mindezek a korszak legjellemzőbb vonásai.

Ugyan 1577-ben a székesfehérvári bég Pálffy Tamás várpalotai kapitányt még a régi módon kopjatörésre hívta ki,¹⁷⁹⁶ de a fentebb említett tendenciák már ezekben az években is mind jelen vannak. A drinápolyi béke után megsokasodnak a panaszok a „*semmire kellően való*” végházak és a végháziak fizetetlensége miatt.

Az újabb történeti kutatások ugyan kimutatták, hogy a Magyar Királyság jóval nagyobb teherbíró képességgel és bevételekkel rendelkezett, mint amit korábban számításba vettek, ám a végek és a katonák fenntartása minden gazdasági erejét felülmúlta. Még ha csak erre költötték volna az összes bevételt, azt is meghaladta a kincstári kiadásokat. Így a végvidék ellátatlansága a XVI. században, de még inkább a XVII. században akut kérdéssé vált. Az 1607. évi hadügyi tervezet szerint – békeidőben – a királyi végvárakban szolgáló több mint 18 000 vitéz (ezen kívül vannak még a Tengermelléken, a Károlyvárosi, azaz a Horvát és a Vend Végvidéki Főkapitányságban állomásozók) zsoldja, élelemellátása – amelyet levontak a zsoldból –, lőszerutánpótlása több mint 1 800 000 rajnai Ft-ot¹⁷⁹⁷ tett ki.¹⁷⁹⁸ Ez persze nem tartalmazta a magánkézen lévő katonaság szükségletét, amelyet a magyar főnemesek maguk fizettek,¹⁷⁹⁹ s amely nélkül elégte-

¹⁷⁹⁶ Illésházy István levele Batthyány Boldizsárhoz, Zalaegerszeg, 1577. október 21. *Literátor-politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből (1566–1623)*, szerk. JANKOVICS József, Budapest–Szeged, 1981, (*Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmak történetéhez*), 5–6.

¹⁷⁹⁷ A rajnai Ft kevesebbet ért, mint a magyar Ft. 1 rénes (rajnai) forint = 80 magyar dénár; 1 magyar forint = 100 magyar dénár. HUSZÁR Lajos, *Pénzforgalom és pénzürtékviszonyok Sopronban* = DÁNYI Dezső, ZIMÁNYI Vera, *Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig*, Akadémiai, Bp., 1989, 49–50.

¹⁷⁹⁸ Az ország jóvedelmére és a kamarai kiadásokra, a végek költségvetésére vö. KENYERES István, *Uradalmak és végvárak, A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban*, Ú.M.K., 2008.

¹⁷⁹⁹ CZIGÁNY István, *Reform vagy kudarck? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztése a Habsburg Birodalom haderejébe 1600–1700*, Balassi, Bp., 2004, 63–64.

len lett volna a királyi őrség a törökök féken tartására; a kettő együttesen éppen csak hogy megállta a helyét. Ugyanis az oszmán fél ennél nagyobb létszámú reguláris katonákkal tartotta fenn uralmát, de az ő oldalukon is állt számos irreguláris és magánkézen lévő erő is. A végek várainak kiépítése, majd korszerűsítése és karbantartása is hatalmas összegeket emésztett föl. Ennyi pénzt azonban a királyi kincstár nem tudott kiadni a végekre, ezért a hiányt egyrészt a német-római birodalmi segélyek, a szomszédos tartományok rendszeres rendi megajánlásai, valamint a felvett hitelek pótolták, ill. amire végleg nem futotta, ott a helybeliek nélkülözték a törvényes járandóságot. Erre bőven akad példa; a nyitrai őrség 1664–1674 között, 11 év alatt 19 hóra való fizetést kapott, a fülekiek 9 év alatt egyszer láttak zsoldot.¹⁸⁰⁰ Raimondo Montecuccoli, az Udvari Haditanács elnöke egyik, 1670 őszén írt memorandumában tarthatatlannak tartotta a magyar katonaság helyzetét, amely tíz év óta nem kapott rendszeres zsoldot, s ezért fegyelme és harckészsége is megromlott.¹⁸⁰¹ Kétségtelen tény, hogy a magyar katonák tekintetében tényleges regularizációra és reformra lett volna szükség.¹⁸⁰²

Az, hogy a hosszú béke alatt jobban pusztul az ország, mint háborúban – amint azt majd Esterházy Miklós nádor (1625–1645) és még sokan mások is, sokszor leírják –, csak a XVII. század első felében fog nyilvánvalóvá válni, amikor a törökök békeidőben több száz falut hódoltatnak meg. Ezt az axiómát – ti. hogy békében erősebben pusztul az ország – nem szabad feltétlenül szó szerint értelmezni; inkább úgy, hogy a rablások, falvakra történő kicsapások a háborús korszak lezárásával sem szűnnek meg, sőt a béke égisze alatt az ellenfél hatalma alá vont területek nagysága egyre növekedik, míg annyiival csökken a Magyar Királyságé. Ugyanez érvényes a jövedelmekre is. A rablásokat csak a magyar vitézek hasonló akciói tudnák korlátozni – ezt gyakran fogalmazzák meg a főurak és a vitézi rend képviselői –, de őket sokkal inkább fegyelmezik és tiltják Bécsből, mint amazokat Isztambulból, illetőleg Budáról. A keresztényeknek tilos a békét megbontani, hiszen a magyar király egy személyben a Német-Római Birodalom feje is, akinek erejét és anyagi forrásait nyugat-európai ellenfelei kötötték le, többször éppen a Porta hallgatóságos vagy nyílt támogatásával. A szultán is ragaszkodott a békéhez, hiszen birodalma ereje megcsappant, ugyanakkor a terjeszkedésről sem mondhatott le, mivel arra alapult államának működése. A kétfrontos küzdelemtől azonban óvakodott; Nyugaton békét akart, ha éppen Keleten a perzsák ellen harcolt, és fordítva. A korábbi hadjáratokban meghódított területek – vilajetek és szandzsákok – határainak kiterjesztésére azonban kitűnő alkalmakat találtak a váraikban állomásozó bégek, agák és szpáhik, akik vagy újabb birtokokra vágytak, vagy részben hódolatlan falvakat, ún.

¹⁸⁰⁰ IZSÉPY Edit, *Végvári levelek. Egri és váradi pasák s szolnoki bégek levelezése magyar végvári kapitányokkal és hódoltsági helységekkel, (1662–1682)*, Az Egyetemi Könyvtár ritkaságtárának anyagából, Bp., 1962, (A Budapesti egyetemi könyvtár kiadványai 17.) 8.

¹⁸⁰¹ CZIGÁNY István, *A végvári katonaság és a regularitás a XVII. század utolsó két évtizedében = Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században*, szerk. PETERCSÁK Tivadar, 43–57., 44. (Studia Agriensia 17.)

¹⁸⁰² Uo. 45–49.

fantom birtokokat kaptak tímárként, ill. ziametként, így kénytelenek voltak azt maguk meghódítani.¹⁸⁰³ Ehhez nem kellett a birodalmi erőket mozgósítani, elég volt a helyi erő is. Az oszmán kincstár e sajátos takarékosági, ill. hódítási mód-szere már az 1560-as években beindult, és a gyakorlatban a következőképpen alkalmazták: a hódoltatásra kiszemelt királyságbeli helyeket, többnyire lakat-lanként megjelölve bizonyos alacsony várható jövedelemmel kiosztották tímár-és ziamet-birtokok részeként. Például 1584-ben a Batthyányak uradalomköz-pontjait, Körmendet 500, Németújvárt 250, a Nádasdyak egyik székhelyét, Sár-várt 800, Egert pedig 5000 akcse reménybeli javadalommal illették. 1593-ban Sárospatakot 500 akcse jövedelemre taksálták, miként a falvakat 50–200 akcse tervezett adóval juttatták szpáhik birtokába, noha ezek a területek nem voltak hódoltak.¹⁸⁰⁴

A királyságbeli adóztatás – egyelőre – nem hozott közvetlen bevételt, csu-pán némi megtakarítást a kincstár számára. Azonban ennek módszeres alkalmazása elterjedt, s ily módon a falvak százainak meghódoltatásához vezetett. Az oszmán hatóságok minden korlátozás nélkül ráeresztették birtokos katonáikat a Magyar Királyság területére, ahol a török földesurak tűzzel-vassal, néha csalárd-sággal szereztek érvényt jogaiknak.¹⁸⁰⁵ Erre azért is volt szükség, mert az oszmán végvári vonalban szolgáló katonák között csökkent a zsoldosok aránya, vi-szont ezzel párhuzamosan nőtt a javadalmazottaké, akik gyakorta messze a ma-gyar végvárak háta mögött kaptak hűbérbirtokot. Megélhetésük nagyrészt azon múlt, hogy a nekik „adott” adózóikat rendszeres szolgáltatásra tudják-e hajta-ni.¹⁸⁰⁶

A békében a magyar fegyverek sem nyugodtak; ők is támadtak, ill. vissza-ütöttek, hiszen a hódítók ellen harcoltak. Ha nem tették volna, az oszmán hódol-tatás parttalanná vált volna. A rosszul fizetett magyar végváriaknak is szükségük volt a portyákra, az adózásra kényszerített rác falvak adójára vagy az elhurcolt rabok sarcára, csak hogy az arányokban nagy volt az eltérés; egyrészt – miként fentebb említettem – őket Bécsből igen tiltották, másrészt az oszmánok csak a Dunántúlon, a XVII. század első felében a keresztény falvak százait hódoltatták meg erőszakkal, rablással, égetéssel, míg a törökök által betelepített rácok falvai nem képeztek ekkora tömeget. Egyébként, ha integrálódtak a magyar feudális társadalomba, vagyis adóztak, akkor bántatlanságot élveztek. Természetesen, adózó rác falvak esetében is történtek pusztítások, jogtalan sérelmek.

¹⁸⁰³ Az oszmán „igény-területek”, ill. fantok-területek kérdésével több oszmanológus is fog-lalkozik munkájában. Vö. HEGYI Klára, *„Aranyásó szpáhik” a királyi Magyarországon, = A tudomány szolgálatában, Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*, szerk. GLATZ Fe-renc, Bp., 1993, 103–111.; HEGYI Klára, *Török berendezkedés Magyarországon*, Bp., 1995, (História Könyvtár, Monográfia 7.), főként: 43–47.; SZ. SIMON Éva, *A hódoltságon kívüli „hódoltság”, Oszmán terjeszkedés a Délnyugat-Dunántúlon a 16. század második felében*, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp., 2014, főként: 98–102., valamint passim.

¹⁸⁰⁴ HEGYI Klára, *Török berendezkedés...*, i. m., 44.

¹⁸⁰⁵ Uo.

¹⁸⁰⁶ HEGYI Klára, *A Török Birodalom a 16–17. században = Magyarország története 1526–1686. 1. köt.*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., 1985, 1022.

A másfél évtizedre eszkalálódó, szörnyű romlást előidéző tizenöt éves háború (1591–1606) pusztítóbb volt, mint akármelyik békekorszak, de akkor – legalább is az első években – még volt remény a győzelemre, az országot felörlő ellenség alóli megszabadulásra. Azonban, ahogyan teltek a háborús évek, úgy fogyott a szabadulás reménye. A magyar politikusok – főként Illésházy István és a köréje csoportosuló békepártiak – egyre inkább hangot adtak az ország végső pusztulását jósoló véleményüknek: „*Mert az két had között elvész Magyarország.*”¹⁸⁰⁷ Immáron irodalmi szinten is megfogalmazódott a már korábban is felfelbukkanó „egy haza” gondolata: „...*nincsen nekünk több hazánk ennél, ha ezt is elvesztjük, nem ad senki országot nekünk.*” – írta Nyáry Pál 1606 októberének végén, a Zsitva folyó torkolatánál felállított táborból, amikor mind a németekkel, mind a törökökkel tárgyaltak a békéről.¹⁸⁰⁸ Ráadásul a békekötés után a magyarokban megerősödött annak tudata, hogy az ellenség nem legyőzhetetlen: „*Immár azt tartják, mezőben nem erősebb nálunknál az ellenség, noha egyesebb csomóban vadnak*”¹⁸⁰⁹ *most is ők mi nálunknál, s félnek...*”¹⁸¹⁰

1606 novemberében a Zsitva folyó torkolatánál lévő táborban a felek megkötötték a békét, amely az elkövetkező évtizedekre, lényegében 1663-ig meghatározta az oszmán-Habsburg viszonyt.

A török alóli felszabadulás tehát nem jött el, de legalább béke van.... – gondolhatták a kortársak. Nagy, országos hadjáratok nem voltak, szultáni sereg nem lépte át az ország határát, de igazi béke sem volt. Mindig akadt valami indok, valójában inkább ürügy a kisebb-nagyobb békebontásra, a portyákra, újabb és újabb falvak meghódoltatására, amely többnyire erőszakosan, rablás, pusztítás útján történt. Mindkét fél akaratából a békét újra és újra meghosszabbították, ill. megújították, azonban török részről a hódoltatás folytatódott. Ezt természetesen a magyar végvárok kapitányai és katonái nem hagyhatták annyiban. Nemcsak azért nem nézhették tétlenül, mert azzal a maradék Magyarország fogyott, hanem mert azzal nekik is kevesebb jutott: „*[...] mert valamint hogy mi jobbágy nélkül nem lehetünk, szintén úgy ők is nem élhetnek annélkül.*”¹⁸¹¹ A fizetetlen, éhező végváriak – miként már említettem – mind a török és rác katonákra, mind a törökök által telepített rác falvakra és a benne élő polgári lakosságra is lelecsaptak, s ha nem találtak elég zsákmányt, akkor a hódoltságbeli magyar közösségek lakóit sem kímélték. Lassan kialakult az a felfogás, hogy inkább ők vi-

¹⁸⁰⁷ Illésházy István levele a csallóköziekhez, Nagyszombat, 1605. augusztus 24. *Literátor-politikusok...*, i. m., 27–29. Erről a kérdésről ld. bővebben: J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, *Nemzeti identitás és a törökkel megtartandó béke kérdése a 17. század első felében. Esterházy Miklós 1641. évi Opiniója = Identitás és kultúra a török hódoltság korában*, szerk. ÁCS Pál, SZÉKELY Júlia, Balassi, Bp., 2012, 383–397.

¹⁸⁰⁸ Nyáry Pál levele Várday Katához, Zsitva tónél, 1606. október 30. *Nyáry Pál és Várday Kata levelezése 1600–1607*, kiad. BENDA Kálmán (Tanulmányok Kisvárdáról 7.), h. n., 1975, 43–44.

¹⁸⁰⁹ Értsd: egységesebbek.

¹⁸¹⁰ MNL OL, Batthyány család levéltára, Missiles, P 1314, No 08440, Csáky László levele sógorához, Batthyány I. Ádámmal, Bécs, 1642. június 28.

¹⁸¹¹ Esterházy Miklóst idézi SALAMON Ferenc, *Két magyar diplomata a XVII. századból*, Bp., 1884, 198.

gyék el a hódoltságok marháit, semmint adó gyanánt a törökök. Az 1660-as években a putnoki katonák arra a kérdésre, hogy miért járnak portyázni a hódoltságba, a következőképpen feleltek: „[...] ők ugyan *studio cselekszik s irritállyák a törököt [...], míg egy marad benne, csak a törökön élnek, halnak*”.¹⁸¹²

A bizonytalan sors, nyomorult állapot közepette az ország „utolsó romlása”, az „egy haza” gondolata, annak egyre gyakoribb megfogalmazása végigvonul a XVII. században. Zrínyi, látván a török-ellenes háború megindulását, közvetlenül a dicsőséges téli hadjárat után levélben fejezte ki örömét és abbéli reményét, hogy hazánk romlása megállítható: „*Hála legyen az kegyelmes Istennek, eszt az újesztendőt szegény hazánknak vigasztalására láttuk, ha az jó Isten tovább ily progressusokat*¹⁸¹³ *ad, hiszem, még egyszer nem csak az Istennek bosszúállását az pogány ellenségen látjuk, hanem nemzetünknek még edszer talpra állását.*” – írta Zrínyi 1664 februárjában a nádornak.¹⁸¹⁴

A remények azonban gyorsan szétfoszlottak. Csak évtizedek múlva váltak valóra, amikor is a török alóli felszabadító háború során óriási vérvesztéseget elszenvedő ország olyannyira elpusztult, hogy ténylegesen majdnem „*utolsó veszedelme*” támadt.

3. Oszmán-magyar béketárgyalások a XVII. század első két évtizedében

A tizenöt éves háború (1593–1606) után megkötött zsitvatoroki béke¹⁸¹⁵ egyrészt politikai értelemben lezárta a hosszú nyúlt XVI. századot, másrészt módosította és hosszú időre, mintegy hetvenhét évre¹⁸¹⁶ meghatározta az oszmán-magyar, illetve az oszmán-Habsburg diplomáciai viszonyt éppúgy, mint ahogy a bécsi béke a Habsburg udvar és a magyar rendek kapcsolatát.

A valóságban a béke sosem köszöntött be; igaz, hogy a korábbi, háborús időkre jellemző nagy hadjáratok nem pusztították az országot, de a török portyázások és a falvakra történő becsapások, valamint az újabb és újabb települések hódoltatása nem szűntek meg, miként a magyar végváriak sem ültek tétlenül

¹⁸¹² IZSÉPY, *Végvári levelek... i. m.*, 9.

¹⁸¹³ Előrehaladást

¹⁸¹⁴ MNL OL, Magyar Kamara Archívuma, Wesselényi család levéltára, E 199, II. 126/3. Zrínyi Miklós levele Wesselényi Ferenc nádorhoz, Csáktornya, 1664. február 17. A levél kiadása: *Zrínyi Miklós válogatott levelei*, kiad. BENE Sándor, Bp., 2000.

¹⁸¹⁵ A béke megkötése: 1606. november 11. a Duna és a Zsitva folyók közti táborban. Pontjait ld. SALAMON, *Két magyar diplomata...*, i. m. 257–261. Ezt a szöveget vette át Sinkovics István is. *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1526–1790*, szerk. SINKOVICS István, Bp., 1968, 367–371. Bőséges szakirodalmi kitekintéssel a békéről alapvető elemzést ad: Karl, NEHRING, *Magyarország és a zsitvatoroki szerződés (1605–1609)*, Századok, 1986/1, 3–50.

¹⁸¹⁶ 1663-ig, Köprülü nagyvezír hadjárataig valójában a zsitvatoroki békét újították meg, sőt az 1664-ben kötött vasvári békének is az volt az alapja. A státus csak Bécs 1683. évi ostroma, majd az azután meginduló felszabadító háború során változik meg.

váraikban; ők is ki-kicsaptak az ellenségre. A zsitvatoroki egyezmény több fontos kérdésben nem döntött, illetőleg a török és a magyar nyelvű okmányok közötti lényeges tartalmi eltéréseknek komoly következményei lettek a Magyar Királyság számára. Az egyik fő pont az Esztergom, Nógrád, Fülek, Somoskő, Hollókő, Ajnácskő, Divény, Kékkő, Szécsény, Gyarmat, Drégely-Palánk és Vác várak körüli, a másik a dunántúli (Kanizsa környéki) falvak hovatartozása és adóztatása volt.

Ezek orvoslására Ali pasa és a magyar illetékesek között már közvetlenül a béke megkötése után megindultak a tárgyalások. 1606. november 19-én a budai vezír Batthyány II. Ferenc dunántúli főkapitánynak¹⁸¹⁷ írt levelében a falvak dolgában kérte intézkedését: „...*fölödté igen igen kéröm édes Barátom Nagyságodat, hogy küldjön emböröket ide én hozzám levelével Nagyságod, s mind együtt mőnjenek ki az falukra, s láttassa meg Nagyságod szép módjával. Legyőn gondviselő Nagyságod benne, arra ugyan igen kéröm Nagyságodat.*”¹⁸¹⁸

Az ügy elintézése érdekében tehát valóban megindult a két fél között a levelezés, azonban mind a törökök, mind a magyarok arra vártak, hogy előbb a másik fél küldje el embereit a falvak ügyében, de legfőképpen az oszmánok a császár és király ünnepélyes követét és a békében megígért 200 ezer forint értékű ajándékot és pénzt várták.

Ezalatt pedig az oszmánok a községek adózását követelték; azokét is, amelyek megszűntek adót fizetni a hosszú háború alatt. A magyar fél arra panaszkodott, hogy az esztergomi, valamint a hatvani bég és szpáhik erővel kényszerítik a településeket adózásra, az oszmán fél pedig azt kifogásolta, hogy az addig engedelmesen „bejáró” (adózó) települések jobbágysai újabban nem járnak be, nem adóznak. Szerintük azért, mert a magyarok nem engedik be őket.¹⁸¹⁹ Ali budai pasa és Habil főmufti Mátyás főhercegnek nyomatékosan megírta, hogy a magyarok újra és újra megsértik a békét: a károkat nem térítik meg, a falvakat – a végzés szerint – nem hagyják behódolni, valamint a váci palánkot nemcsak megerősítik, hanem azt annak többszörösére növelik.¹⁸²⁰ 1607 júliusában a vezérpasa pedig már azt üzenté Illésházy Istvánnak, hogy a béke megkötése óta nemhogy az ígért 25 nap, hanem kilenc hónap is eltelt, s a követek még nem találkoztak; a magyar király – ellentétben a békeszerződés előírásával – nem indí-

¹⁸¹⁷ Batthyány II. Ferenc Sopron megye főispánja, főlovászmester, a dunántúli részek főkapitánya volt 1604–1609 között. PÁLFFY Géza, *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból”)*, Történelmi Szemle XXXIX(1997)/2., 269.

¹⁸¹⁸ MNL OL, Batthyány cs. lvt., Missiles, P 1314, No 273, Ali budai pasa levele Batthyány Ferenchez, Buda, 1606. november 19.

A levél ki van adva (betűhív módon): BAYERLE, Gustav, *The Hungarian Letters of Ali Pasha od Buda 1604– 1606*, Bp., 1991, 7

¹⁸¹⁹ Vö. Ali pasa levelezését 1606–07-ben Illésházy Istvánnal és Batthyány Ferencsel. BAYERLE, *The Hungarian Letters...*, i. m., passim.

¹⁸²⁰ Vezér Ali pasa és Habil efendi (főmufti) levele Mátyás főherceghez, Buda, 1607. június 9., BAYERLE, *The Hungarian Letters... i. m.*, 98–99.

totta még el útjára követét és a 200 ezer forint értékű ajándékot, amelyet ők szerettek adónak nevezni.¹⁸²¹

1608. március 28-án Érsekújvárott – hosszú huzavona után – kötöttek egy megállapodást. Ennek főbb pontjai a következők: a zsitvatoroki békét megerősítik; elrendelik a keresztény és a török követek elküldését Komáromból 40 napon belül; a követekkel a szerződésben kikötött 150 ezer forint értékű ajándékokat és pénzt elküldik, s a maradék 50 ezer forintot akkor adják meg, amikor a követek visszatérnek Budára; az Esztergom környéki és a dunántúli helységek pillanatnyi állapota megmarad mindaddig, amíg a zsitvatoroki magyar nyelvű (!) pecsétetes levelet Mátyás főherceg Komáromba nem küldi a portai követekkel együtt. „*És az mint azon levélbe leszen megírva, az szerint legyen az holdult faluknak állapotjuk, hogy melyiknek köllessék holdultattnak lenni, s melyiknek nem, és az szerint neveztesse. Az Dunán túl és fölso Magyarországbeli faluk maradjanak az szerint, az mint az Zsitva-torkából való végezés tartja; de addig az falukat újonnan sohol ne hódultassák, se pedig nehéz és képtelen adózással az szégyenséget, az kik most hódultak, ne terheljék.*” – hangzik a negyedik pont.¹⁸²² Ezzel tehát az oszmán fél – óvatlanul – elismerte a zsitvatoroki végzés török és magyar nyelvű változatának különbözőségét, illetőleg az előbbi okmányoknak a keresztények számára kedvezőtlen voltát. Ugyanis a magyar változat megnevez egy sor helységet, amelyeket a császáriak visszafoglaltak, s amelyek a hozzájuk tartozó területekkel együtt egyedül a császáriaknak tartoznak hódolni. Mindez a török nyelvű iratból hiányzik, illetve ezzel ellentétes rendelkezést tartalmaz: a visszafoglalt Fülek, Szécsény és Nógrád várakhoz tartozó községek kötelesek a törökök számára adózni (16. cikkely) – ez teljesen ellentmond a magyar nyelvű egyezménynek.¹⁸²³

Az újvári szerződéssel egy időben (Érsekújvár, 1608. március 27.) a felek egy másik szerződést is kötöttek a hajdúkra vonatkozóan: a Nagy András vezetése alatt álló hajdúságnak a felek megbocsájtanak, s azt a földet, amelyet Bocskai fejedelem a Tiszántúl nekik adott, megadják. Ennek végrehajtására Kassára biztosok fognak érkezni, s a budai pasa is főembereket fog a hajdúk közé bocsátani.¹⁸²⁴ Úgy tűnik tehát, hogy a hajdúságnak tett királyi ígéretekért a török fél vállalt garanciát. Erre szükség is volt, hiszen a hajdúellenes magyar nagyurak némelyike ágyúval ment a hajdúk ellen.¹⁸²⁵

¹⁸²¹ Ali pasa levele Illésházy Istvánhoz, Buda, 1607. július 10., BAYERLE, *The Hungarian Letters...*, i. m., 94. Lásd még ugyanerről: Ali pasa és Habil főmufti levele Cesare Gallóhoz, Buda, 1607. augusztus 19.; Habil főmufti levele Cesare Gallóhoz, Buda, 1607. augusztus 20., stb. Uo. 96., 97–98.

¹⁸²² A két szerződést kiadta SALAMON, *Két magyar diplomata...* i. m., 262–264.

¹⁸²³ Vö, NEHRING, Karl, *Magyarország és a zsitvatoroki szerződés...* i. m., 14.

¹⁸²⁴ Érsekújvári megegyezés a hajdúságra nézve, Újvár, 1608. március 27., BAYERLE, *The Hungarian Letters...*, i. m., 121–122.

¹⁸²⁵ Ali pasa levele Seifrid von Kolonitsch-hoz, Buda, 1608. március 25. (a régi naptár szerint); Ali pasa levele Illésházy Istvánhoz, Buda, 1608. március 28. (a régi naptár szerint); Ali pasa levele Illésházy Istvánhoz, Buda, 1608. április 8. (a régi naptár szerint); stb. BAYERLE, *The Hungarian Letters...* i. m., 122–125.

Mivel az újvári szerződés a zsitvatorokinak csupán kiegészítő pótléka volt, nem kívánt szultáni ratifikációt.¹⁸²⁶

Az 1608. június 19-én, Budán kiállított pótlékszerződést egyfelől Ali budai vezérpasa és Habil főmufti, másfelől Illésházy István királyi tanácsos és Seifrid von Kolonitsch dunáninneni kerületi és bányavidéki főkapitány kötötte meg, amelyben a török fél ismételten leszögezte, hogy a hódolt falvak hódoltnak, a „pörlésben” lévők a jelen állapotban maradjanak, amíg a Portán a német-római császár és magyar király, illetőleg a szultán követői erről újabb kötést nem tesznek. Tehát ismételten szükség volt az Esztergom környéki falvak akkori és jövőbeli hovatartozásának leszögezésére. Ha megtörténik a megegyezés, szükség lesz *„az Esztergamhoz való faluk bíráinak és feje-fejének megesküdtetni az Zsitvatorokon levő végezés szörént: Esztergam az római császár kezéhez mikor esött, az kik hódoltak és fizettek, möllyek [azok], s az mölyek nem fizettek is, azonnal közhelyben jüvén, megesküdtetjük. Az kik hódoltak, hódoljanak, s az kik nem hódoltak, ne hódoljanak.”*¹⁸²⁷ A felek – legalábbis a szerződés szerint – az 1595. évi állapotot tekintették mérvadónak.

A másik kérdésben, a Kanizsa környéki helységek hovatartozása ügyében a zsitvatoroki béke a következőket mondja ki: *„embereket bocsásson ki az pasa és Bottyáni uram,¹⁸²⁸ és azok meglássák az falukat, micsoda faluk hódultak oda és eligazodjék.”*¹⁸²⁹

Magyar részről mind az Esztergom, mind a Kanizsa környéki községek adózásának eldöntése végett bizottság küldése lett volna kívánatos, miként a békepontok ezt ki is mondták. Azonban ennek végrehajtása nem volt olyan egyszerű dolog. Ali budai pasa Illésházy István többszöri sürgetésére sem akarta a követeket elküldeni, mert azzal éppen ellentétes álláspontot képviselt: *„Jó nagyságos úr apám, ez előtt is hányszor írtam meg nagyságodnak az Zsitvatoroknál mind az faluk felől s mind penig egyéb dolgok felől, valamint nagyságtokkal végeztünk, abban lévén, soha az mi részünkről különben nem leszön: és ezért ez dologért nem szükség embörnek mönni.*

*Ennek elötte az Esztergam vára török kezében létében, az meddig a német kezében esött, az minemű faluk bejártak, azok jüvén, s az mölyek penig be nem jártak, azokat nem hívatjuk etc.”*¹⁸³⁰ Vagyis az oszmán fél nem akart engedni: amely falvak korábban hódoltak voltak, azok most is adózzanak – volt szilárd követelése.

A tizenöt éves háború során felszabadult magyar várak területén lévő falvak egy része azonban nem akart ismételten oszmán iga alá kerülni. Így a magyarországi hódoltság fő vezetője nem győzött panaszleveleket küldeni a magyar hatóságokhoz. 1608 októberében Ali budai pasa nemcsak a sok magyar csatázás, kártétel, elrabolt török ember, hanem a falvak be nem hódolása miatt is panasz-

¹⁸²⁶ SALAMON, *Két magyar diplomata... i. m.*, XIV.

¹⁸²⁷ SALAMON, *Két magyar diplomata... i. m.*, 264.

¹⁸²⁸ Batthyány II. Ferenc dunántúli főkapitány

¹⁸²⁹ A béke 15. pontja. *Magyar történeti szöveggyűjtemény...*, i. m., 371.

¹⁸³⁰ Ali pasa levele Illésházy Istvánhoz, Buda, 1608. május 9. (a régi naptár szerint), kiadva: Történelmi Tár, 1879, 78–80., BAYERLE, *The Hungarian Letters...*, i. m., 128–129.

kodott; arra figyelmeztette az érsekújvári főkapitányt, hogy járjanak el az egyezmény szerint, vagyis a be nem járó falvakat figyelmeztesse a magyar kapitány. „...s hogy ha úgyis be nem jönnek, tehát az falunak ispáhiája mönjön ki falujában és vögye meg az ő igazságát az mivel tartoznak neki.”¹⁸³¹ Az oszmán főhelytartó a következő számadatokat közölte a hódolást és adózást megtagadó községekről: Esztergomhoz 315, Egerhez 72, Székesfehérvárhoz 150, Koppányhoz 30, Kanizsához 100-nál több falu nem ment be adózni. Tehát a budai főkormányzó szerint több mint 667 falu nem teljesítette a rá kirótt szolgálatot, vagyis ennyien tagadták meg az adófizetést. Mivel a hódítás elvére alapult Oszmán Birodalom egyik alappillére az volt, hogy amely területet a szultán lova lába taposta és a pénteki istentiszteletbe a nevét belefoglalták, az mindörökre az iszlám uralma alá tartozik. Ennek értelmében a pasa egyik, 1609 júniusában kelt levelében ismételten leszögezte, hogy a valamikor hódolt falvakat végleg hódoltnak tekintik, és miattuk pereskednek.¹⁸³² A tárgyalat összeírásban nem is szerepel olyan falu, amelyik a megállapodás értelmében felszabadult volna az alávetettségéből. Mintha az elmúlt béketárgyalások és megbeszélések a süketek párbeszéde lett volna.

Illésházy István nádor a Kanizsa környéki falvak ügyében eljáró biztosoknak – a zsitvatoroki béke 15. pontja szerint – Batthyány II. Ferenc dunántúli főkapitányt és Széchy Tamást jelölte, amely ellen a törökök kifogást emeltek, mivel mindkettő érdekelt volt a kérdéses ügyben: a községek az ő birtokaik részét képezték: „Arra az dologra oly embört rëndöljetök, hogy kinek ott semmi dolga és sömme köze és örökké¹⁸³³ ne legyön, igazság szörént az pört elvégezvén a behódolókat eligazítsa.” – üzenté Ali pasa.¹⁸³⁴

A kettős bizottságot végül megalakították. A Zalaegerszeg melletti mezőn, 1609 áprilisában a királyi komisszáriusok és Ahmed aga, Ali budai vezérpasának janicsár agája¹⁸³⁵ a következő kérdésekben állapodtak meg: a hódolt falvak adóját a törökök nem verik följobb; ha a település „megpusztul és megszegényedik”, adóját leszállítják; a hódolt pusztá helységeknél három évre szabadság adatik, hogy semmit se fizessenek, se ne szolgáljanak. A dézsmát fizető szegény község pedig három évig csak tizenötödöt ad a föld terméséből.¹⁸³⁶ Nagyon fontos volt az apró részletekig menő megállapodás a föld népe érdekében, hiszen a

¹⁸³¹ Ali budai pasa levele Johannes Molarth-hoz és Seifrid von Kolonitsch-hoz, Buda, 1608. október 21. (a régi naptár szerint), kiadva, Történelmi Tár, 1879, 80–83, BAYERLE, *The Hungarian Letters... i. m.*, 144–147.; Ali budai pasa levele II. Mátyáshoz, Buda, 1608. október 21. (a régi naptár szerint), Uo., 147–157.

¹⁸³² A budai pasa levele Dóczy Istvánhoz és Csuthy Gáspárhoz, Buda, 1609. május 29. (a régi naptár szerint.) Az új naptár szerint: 1609. június 8. BAYERLE, *The Hungarian Letters... i. m.*, 173–175.

¹⁸³³ Feltehetőleg hibás olvasat, értelem szerint: örökje [öröksége] ne legyen.

¹⁸³⁴ Ali budai pasa levele Illésházy Istvánhoz, Buda, 1608. december 10. (a régi naptár szerint), kiadva: Történelmi Tár, 1879, 88; BAYERLE, *The Hungarian Letters... i. m.*, 159–160.

¹⁸³⁵ A megállapodás másolatán négy török aláírás és pecsét helye látható, de csak „Amhat”, azaz Ahmed neve szerepel az intitutióban.

¹⁸³⁶ MNL OL Batthyány cs. lvt., P 1313/248. No 9. „Az Dunantul walo holdulttsaghrol az Teörökökkel Comissariusok által walo weghezésnek Paraia” Zalaegerszeg, 1609. április 7.

tizenötéves háború során, s Kanizsa elfoglalásával (1600) a Dunántúl erősen elpusztult. Nem véletlenül sorolták a hódolt településeket három kategóriába: 1. egyszerű hódolt falvak, 2. megpusztult, megszegényedett falvak, 3. pusztá falvak.

A megállapodás másik fontos kérdése a nemességre vonatkozott; azok a személyek („*urak, nemesek és kapitányok*”), akik a magyar királynak nem adóznak és nem fizetnek dézsmát, a zsitvatoroki végzés értelmében mind személyükben, mind majorjaikban, valamint a várak és kastélyok alatt való malmokban szabadok legyenek, tehát a törökök se adóztassák.

Az 1609. évi megegyezés a zsitvatoroki békének az új erősségek építésére, valamint a várak elfoglalására, vívására vonatkozó tilalmát ismételten megerősíti, sőt a kár megfizetését is előírja. Miként a zsitvatoroki béke, úgy a megállapodás ismét kijelenti: mindkét részről a rabokat szabadon kell bocsátani, az elrabolt marhákat vissza kell adni. Tiltja a törököknek azt a gyakori szokását, hogy amikor a falusi ifjak és gyermekek bemennek a várba szolgálatra, erővel törökké teszik őket. Rendezi a panasztétel jogát is; mindkét fél a saját urához, illetőleg kapitányához fordulhat panasztételre a másik fél ellen.

Igen fontos előrelépés a török-magyar viszonyban a megállapodás azon szakasza, amely a polgároknak megengedi a tolvajok és latrok megfogását, legyen az akár török, akár magyar, akiket azután át kellett adni a saját hatóságuknak büntetés céljából. Valamely úrnak azonban 4–5 szolgánál többet nem szabad egy falura kiküldeni, de azokat is csak oda küldheti, amelyik falu nem akarja megadni az adóját. Ehhez kapcsolódik a zsitvatoroki békekesség egyik legfontosabb pontja, a szpáhinak a falvakra való kijárásának tilalma, amely a leginkább szolgálta volna a hódoltság védelmét, ha a török változatból nem hagyták volna ki.¹⁸³⁷ Az irat nyíltan kijelenti, hogy e dologban a két félnél, a magyar és a török oldalnál lévő békeokmány nem egyforma: „*Hogy az törökek az holdultságra küne járjanak, az két félnél lévő Sytwa toroknál megíratott articulusok és végezések ebben nem egyeznek, ez feljül azért azt végeztük, hogy valamit nádor ispán urunk¹⁸³⁸ és Aly pasa ő nagyságok erről megemlékeznek, és eligazéjták, abban maradjon.*”¹⁸³⁹ Tehát ebben az igen fontos kérdésben végre valóban megszületett az egyezmény; a törököknek tilos kijárni a falvakba, hanem a falubelieknek kell bevinni mind a kincstári, mind a földesúri adót a török várba, ahol egyébként is lakott a szpáhijuk. Persze mindez nem a teljes hódoltságra, hanem a hódoltsági peremvidék egyébként igen széles sávjára vonatkozott. Ez az elv sokkal kevesebb összeütközésre, konfliktusra adott alkalmat, bár a szolgáltatásaikat beszekerező parasztokat még így is sokszor erőszakkal ott tartották akár munkára, akár túszként, akár végleg, rabszolgaként. Gondoljuk csak el! A megszállt országban a megszállók nemcsak nem lakhattak a falvakban, egyébként ott nem is érezhették volna biztonságban magukat, hanem még csak meg sem látogathat-

¹⁸³⁷ Ezt a kérdést az 1615. évi bécsi békeokmány fogja rendezni.

¹⁸³⁸ Illésházy István nádor (1608. november 20. – 1609. május 5.) FALLENBÜCHL Zoltán, *Magyarország főméltóságai 1526–1848*, Bp., 1988, 70.; *Magyarország történeti kronológiája. II. 1526–1848*. Főszerk. BENDA Kálmán, Bp., 1982, 437.

¹⁸³⁹ Vö. 55. jegyzet.

ták birtokaikat, azaz a nekik szolgálati birtokként szétszórt falvakat; nem asszimilálhatták alattvalóikat, belső ügyeikbe nem avatkozhattak bele, nem vagy alig érintkeztek egymással. A falvak közösségei alig ismerték török urukat, csupán a nevét tudták, néha még azt sem. Ez utóbbi abban az esetben fordult elő, ha megtagadták az adófizetést, „meghagyomlották” a hódolást. Ilyenkor vagy elbujdostak, vagy ha mégis helyben maradtak, magyar földesuruktól vagy a közeli magyar végváriaktól vártak segítséget, védelmet. Az alattvalók a megszállókat mindvégig idegenként gyűlölték, félték. A papírra vetett megállapodás azonban csupán annyit ért, amennyit a magyar fél be tudott tartatni a törökökkel, amihez többnyire a fegyverek nyomatékára is szükség volt.

A zalaegerszegi békebiztosok a másik igen fontos kérdésben, a hódoltság határában sem állapodhattak meg, hiszen a zsitvatoroki végzés kétféle változata ebben is eltérő volt: „*Utolszor, ebben nem igazodhattunk meg egymással, meddig legyen az holdultság Kanisához és az több végházakhoz, és meddig ne legyen, mert az két félről előadatott Sytwa toroknál való végezések nem voltak ebben egyesek.*”¹⁸⁴⁰ Ismételten nyilvánosságra került tehát az oszmán fél csalása az 1606. évi békekötéskor. A biztosok így az uralkodóhoz és a nádorhoz, illetőleg a budai pasához voltak kénytelenek fordulni utasításért, hogy 30 nap múlva majd újra összeülhessenek a munkát bevégezni. A felek azonban hiába ültek össze újra és újra, a kérdéses favak még nagyon sokáig vita tárgyát képezték.

Ali pasa egyik, 1609 júniusában kelt levelében ismételten leszögezte, hogy a valamikor hódolt falvakat végleg hódoltnak tekintik. 315 db, Esztergomhoz tartozó községet követelnek, és miattuk pereskednek. Álláspontjuk szerint a falvak jobbágyainak be kell menniük megesküdni, hogy hódoltak voltak-e avagy nem; „*Es az melj faluk Esztergam varahoz jartanak, be jarnak. Es azok kik minden ideoben be jarvan, es lajstromokban neveok irva léven: de az hadak feol kelvén Esztergamot megh szálván, kik ha jüttek, s ha nem jüttek: azok vegezünk szeorenth ismeth szükségh hogy be hodolljanak. Mert mindenkoron be járván; valami modon, egy ideighvalo be nem jüvesevel, hogy azzal megh me-nekeodeoth, szabadult volna, az nincsen végezésünkben.* [...] *Es az Nograd faluys az végezes szerenth, Szechien, Filek, Nograd varak, az Nemeth nem-zethnek kezeheoz eseseigh: Egeorban, Esztergamma, es Hatvanban hodolok-nakis; azokatis megh esküttetvén, s azokis azoknak az varaknak megh veteleok-nek utanna be hodoltanak, hodolnak; s ha nem hodoltak, megh szabadultak lésznek.* [...] *Hanem az Zitva Torkon valo végezes szerenth, es az utan az fogadas levelekben valo keotes szerenth, az jobagioknak mynnajath kivanniuk, es megh talalljiuk.*” – közölte az oszmán uralom magyarországi helytartója a magyar követekkel.¹⁸⁴¹

Az Esztergomhoz adózó falvak ügyében az oszmán fél semmi áron nem akart engedni, de a többi, észak-magyarországi felszabadult váraknak adózó

¹⁸⁴⁰ Vö. 55. jegyzet.

¹⁸⁴¹ A budai pasa levele Dóczy Istvánhoz és Csuthy Gáspárhoz, Buda, 1609. május 29. (a régi naptár szerint.) Az új naptár szerint: 1609. június 8. BAYERLE, *The Hungarian Letters... i. m.*, 173–175. (Kiemelés a szerzőtől, J. Ú. Zs.)

községekről is azt tartotta, ha valaha adóztak nekik, akkor azután is hódoltak legyenek.

A magyar fél továbbra is megpróbálta saját álláspontját érvényesíteni, ezért újabb és újabb tárgyalások folytak, főként az Esztergom környéki hódoltsági ügyekben. A budai pasa a következő ajánlatot tette a magyar király felé: az ő jobbágyaik, ha keresztény részre „hódoltak”, továbbra is fizethetik és fizessék az adót, cserébe viszont ők is ugyanazt a gesztust várják el a valaha nekik adózott községek újrahódolása ügyében.¹⁸⁴²

Török szempontból azonban a tárgyalásoknál sokkal eredményesebbnek bizonyult egy-egy agresszív bég ténykedése, mint például az új esztergomi bég és katonái 1615. évi akciói; a Bars megyei falvakra hódoltató leveleket küldött szét, hogy amennyiben önként nem hódolnak meg, katonáit rájuk küldi, akik tűzzel-vassal mennek rájuk.¹⁸⁴³

Az esztergomi Bali bég mintegy másfél évtizeddel később, Esterházy Miklós nádornak (1625–1645) szóló levelében a lehető legnyilvánvalóbban megfogalmazta, hogy a magyaroknak miért kell megengedniük a Budához tartozó, a Buda-környéki falvak behódolását: „[...] mivel a Budához tartozandó végekben egyedül tizenkét ezer fizetett nép vagyon, azon megesküdték, hogy [...] addig nem nyugosznak, és sem telet, sem nyarat nem níznek, hanem mivel az ő fizetéseiben rendeltetett azoknak az faluknak adójok, avagy behódítják, avagy az rókák, farkasok és egyéb vadak lakják falujoknak helyeit.”¹⁸⁴⁴

Ahmed kethüdá, Ali budai pasa helyettese 1615 májusában az „engedetlen” Verebély községnek¹⁸⁴⁵ írt fenyegető levelet: „Ty Vereby Biro és Polgarsag mind az hozatok valo falukkal össze hagiom es paranczolom nektök, feyetök es tiztessegtök vesztese alat, hogy valakik ezelöt Esztergamiaknak adoztatok, es fizettetök, mostis ugian azont czelekdögiötök. Mert tugiátok azt, hogy ugy vagyon, a szent bekesegben, el vegezve, hogy az kik az elöt hodlottak voltak, az utannis hodlottak legienek. Azert tugiátok, hogy engödetlenseget, vagy be nem szolgalasért szabad falukat meg rabolni, es semmive tenny.”¹⁸⁴⁶ Az oszmán fél pedig valóban így is cselekedett.

A fent említett Bars megyei falvak adózását az oszmán fél éveken át követelte, s lakóit fenyegető levelekkel és portyázásaikkal zaklatta. Erre Koháry Péter főkapitány-helyettes¹⁸⁴⁷ kénytelen volt ellenintézkedéseket foganatosítani; a

¹⁸⁴² Uo.

¹⁸⁴³ BOTKA Tivadar, *Kisfaludi Lipthay Imre Bars és Hont megyék alispánjának és országos törökügyi követnek emlékezete*, Pest, 1867, 26.

¹⁸⁴⁴ MNL OL Esterházy Miklós nádor iratai, Náadori iratok, Török ügyek 1593–1645. 631. cs. Filmtár, 4687. dob. „Bally bék” esztergomi főhelytartó levele Esterházy Miklós nádorhoz. Esztergom, 1631. december 12.

¹⁸⁴⁵ Falu Bars megyében, a Zsitva folyó mellett. Verebély község Nógrád megyében is van. (FÉNYES, i. m., II., 292.) Ám a szóban forgó falu, ill. mezőváros a Bars megyei. Ma: Vráble a Nyitrai kerületben, a Nyitrai járásban (SK).

¹⁸⁴⁶ Ahmed kethüdá levele Verebély közösségéhez, Székesfehérvár, 1615. május 6. (a régi naptár szerint), BAYERLE, *The Hungarian Letters...* i. m., 192.

¹⁸⁴⁷ Csábrági Koháry Péter tisztét 1611 és 1632 között viselte. PÁLFFY, *Kerületi...*, i. m., 272.

megyei előljárókat arra kérte, hogy „szabad legényeket” fogadjanak fel és azokkal őriztessék a településeket.¹⁸⁴⁸

A felek eddig egyezkedésre sosem használt, szokatlan helyen, Bécsben ültek össze 1615-ben. A királyság és császárság fővárosában való tárgyalási székhely a Habsburg uralkodó megerősödését és javuló hatalmi pozícióit is jelenthette volna szemben a szultánéval, ha a megállapodás nem arról szólt volna, hogy a magyar király békében, nem fegyver által elnyerve, 60 db községet átenged a török félnek. Az Esztergomhoz tartozó 158 falu közül 60 db ismét hódolni köteles.¹⁸⁴⁹ A fent említett, az esztergomi bég által 1615 tavaszán fenyegetett falvak is mind török uralom alá kerültek; az oszmán fél tehát még akkor is győzött, amikor béke volt, ill. aszimmetrikus háborút folytatott a királyság ellen.

A bécsi megállapodás után Koháry Péter érsekújvári vicekapitány a következőkre figyelmeztette a Bars megyebelieket: „Hogy azért az töröknek az falukra sereggel való kijárásokra okot ne adjunk, kérem N[agyság]tokat és k[egyelme]teket, parancsolja meg az szegénységnek, hogy mind az Császár adóját, s mind pedig az Izpajáknak az mivel tartoznak, nekik késedelem nélkül szolgáltatassák ki, mert ha elkésnek velek, és az törökök ki fognak jönni, az szegénységnek terhes leszen és magunk között is veszekedést szerezhetnek késedelmekkel.”¹⁸⁵⁰ Tehát mindenki számára világos volt, hogy az „engedetleneket”, a nem adózókat sem a magyar főkapitány, sem a szerződés 12. pontja nem tudja megvédeni a törökök kicsapásaitól.

1616-ban nagyon sok kártétel, falvak megrablása történt, amelyek a békét komolyan fenyegették. S mivel a Porta részére is nagy szükség volt a nyugati fronton a béke fenntartására, talán ezért is hoztak ellenintézkedéseket: az agreszív kanizsai pasát (Egerszeg 1616. évi megrablása is az ő számlájára írható), több kanizsai agát is leváltottak, és az egri pasának is mennie kellett posztjáról.¹⁸⁵¹

1618. február 27-én kelt a komáromi szerződés, a korábbi bécsi pótléka, amely először nevezte meg azt a 60 db Esztergom-környéki falut, amelyek Komárom, Bars, Nyitra és Hont vármegyékben, noha messze a magyar határvárak háta mögött feküdtek, ismételten oszmán uralom alá kerültek, és szabályozta állapotukat.¹⁸⁵² A szerződés rendelkezik az újra hódolásra bocsátott falvak adó-

¹⁸⁴⁸ BOTKA, *Kisfaludi Liphay ... i. m.*, 27.

¹⁸⁴⁹ Az 1615. évi bécsi békekötés eredeti, magyar szövegű okmánya. Kiad. SALAMON, *Két magyar diplomata... i. m.*, 267–268.

¹⁸⁵⁰ Koháry Péter levele Bars megyéhez. Újvár, 1615. november 30. *Emlékek Barsvármegye hajdanából (1439–1711)* Kiad, SZERÉMI, Történelmi Tár, 1892. III. közl., LXI. levél, 128. A levelet eredetiből idézi még: HEGYI, *A török terület... i. m.*, 1035. Štátny Archív Nitra, ŽT, C.1615/6/10. (Hegyi az utolsó szót „késedelmekkel” helyett „kegyelmetekkel” oldotta fel.)

¹⁸⁵¹ Ali pasa levele Johannes Molardhoz (Molarth-hoz), Buda, 1616. szeptember 18. (a régi naptár szerint); Ali budai pasa levele Johannes Molardhoz (Molarth-hoz), Buda, 1616. szeptember 25. (a régi naptár szerint). BAYERLE, *The Hungarian Letters... i. m.*, 252–254., 255.

¹⁸⁵² SALAMON, *Két magyar diplomata... i. m.*, XXI. A falvak név szerinti felsorolása: Uo., VI. irat, 279–280. A falvakat eredeti tulajdonosaikkal felsorolja: BOTKA, *Kisfaludi Liphay ... i. m.* IX. irat. 79–81.

járól, kimondván, hogy az nem lehet több az évi szokott, rendes adónál. Ám az oszmán fél ezeket a pontokat sem tartotta meg.

A magyar rendek már régóta kérték az uralkodótól, hogy az Isztambulban rezideáló bécsi követ a valós magyar érdekeket képviselje, sőt azt is kérték, hogy panaszaiikkal saját követet küldhessenek a Portára. E kérdésnek csupán a cseh rendi felkeléssel szembenező II. Ferdinánd (1619–1637) tett eleget, a magyar rendek támogatásáért cserében engedményt téve az országgyűlés felé. Az a követet megfelelő utasítással látta el,¹⁸⁵³ amelyben az egyik fontos pont a hódoltsággal kapcsolatos visszaélések orvoslása volt; 1. A pasák, bégek és szpáhik a szegény községeket – „*a sok rendbéli végzés ellenére*” – a régi, szokott sumájukban és adózásukban nem tartják meg, korábbi dézsmájukkal nem elégednek meg, hanem annál többet kérnek. 2. A zsitvatoroki végezés 15. articulusa ellen vétvén, a törökök sokakat nemcsak behódoltatnak és adózásra kényszerítenek, hanem a nemesek házaira is rátámadnak, felégetik. Az utasítás szerint a törökök „*eginehani száz falukat és Varasokat marhaioknak el haitasauall Embe- reknek le vaghasauall beholdoltattanak es most is naponkent holdoltattnak.*”¹⁸⁵⁴ A panaszok között szerepelnek a barsi tárgyalások során beadott 60 falu, valamint a Kanizsa környéki községek sérelmei is. Természetesen a követnek nemcsak a falvak ellen elkövetett visszaélések orvoslásáért, hanem egyéb fontos ügyben, például a hajdúpalánkok védelméért is síkra kellett szállnia.¹⁸⁵⁵ Az utasítás egyik fejezete a kanizsai törökök előző évi rablásait sorolja fel, amikor nyíltan, nagy haddal mentek Egerszeg városa ellen, ahol több házat is elégettek.

Liptay Imre követnek, Bars megye alispánjának Ludwig von Molarth állandó bécsi követtel együtt sikerült is eredményt elérnie 1619-es portai útjával; a szultán parancsleveleket küldött a budai pasának a sérelmek orvoslása végett.¹⁸⁵⁶

II. Oszmán szultán (1618–1622), bár harcias volt, de – ha a kiadott parancslevelek értelmét tekintjük – ragaszkodott a békéhez, legalábbis Nyugaton, és annak betartását, valamint a súlyos visszaélések orvoslását ígerte. Azonban egy frontvonalbeli országban nem lehetett fenntartani a nyugalmat és a falvak további hódoltatásának tilalmát, hiszen mind az üres kincstár, mind az itt állomásozó bégek, szpáhik és katonák érdeke ennek éppen az ellenkezőjét takarta.

¹⁸⁵³ Az utasítást kiadta NAGY Iván, *Liptay Imre török követsége 1619-ben*, Magyar Történelmi Társulat, 1855, 195–210. Csakhogy a kéziratlapok összekeveredése miatt ez hibásan jelent meg. A javított utasítást Botka Tivadar adta ki; BOTKA, *Kisfaludi Liptay Imre... i. m.*, Okmánytár XIII., 84–90.

¹⁸⁵⁴ NAGY, *Liptay Imre török követsége... i. m.*, 204.

¹⁸⁵⁵ E kérdésnek a következő volt a lényege: a törökök a hajdútelepek által létrehozott, s azokat védő palánkok szétverését követelték, mivel azt mondták, hogy a békeszerződés tiltja új várak és erősségek létrehozását a határ menti területeken. A magyar fél viszont nem akart ebbe belenyugodni, ugyanis akkor a hajdútelepek védtelenül maradtak volna.

¹⁸⁵⁶ Erről ld. részletesen: J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, *Oszmán – magyar békeviszony a XVII. század első felében*, kiadás alatt.

4. „Csak az nevét viseljük az békességnek...”

Az Oszmán Birodalmat a század elején kiújult perzsa háború, majd a Dzselaáli-lázadások igen megtépázták. 1622-ben II. Oszmánt a nagyvezír és a janicsárok megölték, és helyét a gyengeelméjű I. Musztafa (1622–1623) foglalta el.¹⁸⁵⁷ IV. Murád (1623–1640) trónra lépésével azonban helyreállította a legfőbb hatalmat: a vezérpasákat kivégeztette, és saját garnitúráját ültette a legfőbb pozíciókba, hogy azután őket is lecserélje, nehogy ellene lázadjanak. Azonban az ő erejét is az állandó perzsa háborúk és felkelések kötötték le; e nagy válság közepette jól jött tehát a Habsburgok békepolitikája a keleti fronton.

Amint fentebb tárgyaltuk, az Esztergomhoz tartozó 60 helység átadása 1618-ban, Komáromban meg is történt, amelyet az ország nagy sérelme gyanánt Bethlen Gábor fejedelem (1613–1629) nem is felejtett el előszámlálni, amikor fegyvert fogott II. Ferdinánd (1619–1637) ellen. Egyébként a török tárgyaló biztosok – megbízásuknak megfelelően – minden tárgyaláson arra törekedtek, hogy a szitvatoroki békeszerződésben felszabadult, a „behódolás” alól mentesített helységeket visszaszerezzék, nem elégedvén meg a visszakapott 60 faluval.

Mivel a magyar végvárok őrsege a XVII. században folyamatosan kevesebb volt, mint az ellenfélé, többnyire nem volt képes útját állni a várak között áthaloló török portyáknak; a megszállók ott folytatták a hódoltatást, ahol a békekötés előtt abbahagyták.¹⁸⁵⁸ Jól látta ezt a veszélyes folyamatot Esterházy Miklós nádor: „[...] összevetvén az törököknek mastani állapotját fegyver alatt való állapotaikkal, sokképpen jobban vannak, hogy sem mint voltak, és nagyobb nyereségek vagyon, Magyar ország penig és az magyar nemzet attól az szitvatorokj végezéstől fogvást mind fogyott és fogy[...].”¹⁸⁵⁹

Az ellenfél azonban még azt sem tartotta meg, amit szerződésbe foglalt; a békepont ellenére a szpáhik kijárnak a falvakra, és sok kárt tesznek emberben és marhában; a magyar királynak és a püspöknek járó adót nem engedik beszedni és a népet szolgálni; a falvakat erővel hódoltatják; a nemesektől adót szednek; a frissen visszakapott 60 falut fölemelt adóval terhelik – voltak a főbb sérelmek.¹⁸⁶⁰

Az elkövetett visszaélések és a törököknek a Bethlen-féle fölkelésekben való részvétele miatt újabb béketárgyalásra volt szükség, amelyet 1625-ben Párkány és Szőgyén között, Hidasgyarmat határában tartottak.¹⁸⁶¹ A követek között

¹⁸⁵⁷ Lásd erről részletesen: Faroqhi, SURAIYA, *Crisis and Change, 1590–1699*. = Halil INALCIK – Donald QUATAERTS (eds.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*, Cambridge, 1944, 411–436.; HÓMAN Bálint–SZEKFÜ Gyula, *Magyar történet*, IV. kötet, Bp., 1935. (Reprint), 147–148.

¹⁸⁵⁸ SZAKÁLY Ferenc, *Magyar adóztatás a török hódoltságban*, Akadémiai, Bp., 1981, 164.

¹⁸⁵⁹ MNL OL, Batthyány cs. lvt., Batthyány I. Ádám másolati könyve P 1315/4. cs. B. köt. 29–30. p. [Esterházy Miklós] *Discursus Palatini ac opinio circa modernum tractatum Turcicum* [1641]. Ld. erről részletesen J. ÚJVÁRY, *Oszmán – magyar..., i. m.*

¹⁸⁶⁰ Esterházy, *Opinio*, i. m.

¹⁸⁶¹ CSAPODI Csaba, *Esterházy Miklós nádor 1583–1645*, (Magyar életrajzok), Bp., é. n., 109.

Esterházy Miklós akkori országbíró, a későbbi nádor (1625–1645) is helyet foglalt, aki jól látta a béke kétes értékét. Ekkor ő is beletörődött volna, ha nem lesz újabb megegyezés.¹⁸⁶²

Bethlen Gábor fejedelem harmadik hadjárata után ismét békét kellett kötni a feleknek; ez 1627-ben, Szőnyben történt meg.¹⁸⁶³

A következő évben Esterházy és a budai pasa között folytak sikertelen tárgyalások Szécsényben a Fülekhez, Szécsényhez és Nógrádhoz tartozó falvak sorsáról; a magyar álláspont szerint ezek felszabadultak a váraknak az 1593., ill. 1594. évi visszavívásával, így nem kötelesek adózni a törököknek. Sőt, ha azóta hódoltatta is azokat, köteles kibocsátani hatalma alól. Az oszmánok viszont ragaszkodtak saját álláspontjukhoz, miszerint azon községek szpáhiai Budán, Pesten vagy más török helyen szolgálnak, így azok a jobbágyok most is hódoltak.¹⁸⁶⁴ A Porta egyébként is ahhoz az elvhez tartotta magát, miszerint amelyik területet egyszer már beírták a defterbe, az onnét többé ki nem kerülhet.

5. A XVII. századi hódoltatás Vas megye példáján

A leírtakból egyértelműen kitűnik, hogy a Zsitva folyó torkolatában megkötött béke óta lefolytatott béketárgyalások „eredményeként” egyfelől 60 település – Esztergom, Hont, Bars és Nyitra megyékből – „hivatalosan” is török adóztatás alá került, másfelől pedig a szinte folytonos béketárgyalások ellenére igazi béke sosem volt; az oszmán fél a béke égisze alatt mind a tárgyalóasztalnál, mind a gyakorlatban újabb és újabb településeket hajtott uralma alá.

Minden XVI–XVII. századi, felelősen gondolkodó magyar politikus tudott a török béke – Pálffy Géza találó elnevezésével –, a „háborús békeévek” pusztító voltáról; arról, hogy egyfelől megölték vagy elhurcolták a lakosságot és elhajtották vagy felégették marháikat, javaikat, másfelől folyamatosan emelték adóikat, harmad felől újabb és újabb falvak százait kényszerítették behódolásra, ami által csökkent a „keskeny félgallér,” a Magyar Királyság területe, lakóinak ereje, adózó képessége. Ugyanakkor nőtt a félhold uralma annak minden katonai, gazdasági, társadalmi és erkölcsi következményével együtt. A főkapitányoknak és kapitányoknak egymás közötti, valamint a törökökkel való levelezése, a különféle bizottságok jelentései, kimutatásai dokumentálják a kényszerű török-magyar együttélés valóságát: csupán a kanizsai és a környékbeli oszmánok 1633

¹⁸⁶² Uo., 108.

¹⁸⁶³ A békét 1627. szeptember 13-án kötötték meg. A felek a kölcsönös egyenjogúságot megtartják a követküldésben, de az 1620-ban megszállt Vác visszaadásáról ismételten nem egyeztek meg, Erdély függetlenségét pedig sem a császár, sem a szultán nem deklarálta. CSAPODI, i. m., 111.; *A magyar nemzet története*, szerk. SZILÁGYI Sándor, Bp., 1895–1898, (reprint, 1994.) XI. k. 249.

¹⁸⁶⁴ A magyar argumentáció kifejtésére Szécsényben, 1628. november 18-án került sor. Vö.: [SALAMON Ferenc – SZALAY László], *Galantai Esterházy Miklós Magyarország nádora*, III. k., 1627–1629, Pest, 1870, 285–293. Vö. SZAKÁLY, *Magyar adóztatás... i. m.*, 166.

és 1649 között¹⁸⁶⁵ a Kanizsával szembeni végeken több mint 4200 embert vittek el vagy öltek meg és 4760 marhát hajtottak el. (Csak a kárvallás és a rabbá tették sarca 28.280 Ft-ot tett ki.)¹⁸⁶⁶ Volt olyan év is, amikor ezekből a végekből 310 vitézt vágtak le és vittek el, többségüket rabbá tették.¹⁸⁶⁷

Most nézzük meg közelebbről Vas megye hódoltatását. A XVII. század közepén készült dikális összeírások kb. 540–560 települést sorolnak fel; ebből 187 lakott helyről biztosan tudjuk, hogy adóztak a törököknek is. Ez a települések több mint egyharmada. Az összeírásokban azonban nem minden hódolt és lakott helyet tüntettek fel gyakran adóelengedés vagy egyéb ok miatt, bár máskor a felégetett, elnéptelenedett falvakat is összeírták. Az elpusztult, de éppen újraterlepült falvak sem mindig szerepelnek a jegyzékekben, hiszen azok is adómentességet élveztek néhány évig. Tehát a települések pontos létszámát még adott esztendőben sem tudjuk pontosan megadni.

1649-ben, Pálffy Pál nádor¹⁸⁶⁸ (1649–1654) parancsolatából a Vas megyei tisztségviselők vizsgálatot tartottak, hogy a zsitvatoroki béke 1615. évi megerősítése óta a törökök hogyan tartották meg a „hódoltatást” (értsd: a békét.)¹⁸⁶⁹ Az inquisitio alá vett települések száma 202, bár néhány falut egy tételként írtak össze; közülük néhány a dikális összeírásokban együtt, mások külön szerepelnek. Ha az ikertelepüléseket külön számítjuk, számuk meghaladja a 210-t, amely viszont a megyének több mint egyharmadát teszi ki. Az 1649-ben összeírt 202 település közül csupán 12 maradt hódolatlan úgy, hogy közülük is 10 meghódolt 1594 és 1597 között, amikor az oszmánok Pápát megszállva tartották.¹⁸⁷⁰

¹⁸⁶⁵ Az összeírás kezdete 1633, nyilvánvalóan azért, mert a 23 éves Batthyány I. Ádám ekkor lépett a kerületi főkapitányi és a Kanizsa ellen vetett végvidéki főkapitányi székbe az elhunyt Nádasdy Pál helyére.

¹⁸⁶⁶ MOL Batthyány cs. lvt. P 1313 Török vonatkozású iratok II. 249. cs. No 22., 180., 230. Vö. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, *„Az szegény anyámat immáron teljességessen megemészti az sok siralom.” A török kori Magyarország élete egy muszlim rab viszontagságainak tükrében*, Keltkutató, 2002. ősz – 2006. ősz, 106–107.

¹⁸⁶⁷ Uo.

¹⁸⁶⁸ Pálffy Pál a nádori és helytartói méltóságot viselte: 1649. március és 1654 februárja között. FALLENBÜCHL Zoltán, *Magyarország főméltóságai*, Maecenas, Bp., 1988, 70.

¹⁸⁶⁹ MNL OL Batthyány cs. lvt., P 1315/4. A. köt., Batthyány I. Ádám leveleskönyve, A, pp. 41–113. (A továbbiakban: MNL OL Vas megyei összeírás) A 72 oldalas összeírás nem ismeretlen a kutatásban. ILLIK Péter, *Török dúlás a Dunántúlon, Török kártételek a nyugat-dunántúli hódoltsági peremvidéken a 17. század első felében*, PhD disszertáció, Piliscsaba, 2009.; ILLIK Péter, *Török dúlás a Dunántúlon, Török kártételek a nyugat-dunántúli hódoltsági peremvidéken a 17. század első felében*, WZ Könyvek, Bp., é. n. [2010], 113–141. Érintőlegesen e munka szerzője is foglalkozott már ezzel az összeírással, vö.: J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, *„Mint bárányok a farkasok közt...” = Tíz éves a Történelemtudományi Doktori Iskola.*, szerk. FRÖHLICH Ida, Pázmány Történelmi Műhely, Történettudományi Doktori Iskola, KHROSZ, Piliscsaba, 2011, 89–103., különösen, 98–103. Stahl Ferenc a fentebbi összeírásból adott ki betűhív formában részleteket. Azonban csak a mai Vas megyére vonatkozó falvak (összesen 92 település) adatait közölte, levéltári jelzet nélkül. Vö. STAHL Ferenc, *Vas megyei török hódoltság összeírása a XVII. század közepéről*, Vasi Szemle, 1970, 114–122., 298–307.

¹⁸⁷⁰ A pápai vár 1594–1597. évi történetéhez vö.: PÁLFFY Géza, *Pápa a hosszú török háborúban. A végvár története az 1594–1597. esztendőkből, különös tekintettel a töröktől való visszafoglalásra*, Pápa, 1997.

A két, sosem hódolt település: a Rába és a Marcal folyó közötti Egyházaskesző, valamint a muravidéki Muraszombat. A vallomások alapján tehát meg tudjuk rajzolni a hódolás szakaszait, ütemét, sőt azok jellegét.

A vizsgálat során 2 faluról azt állították polgárai, hogy nem tudják mikor hódoltak meg, 12-ről viszont azt mondták, hogy „régóta”. Buda (1541), Székesfehérvár (1543) és Szigetvár (1566) elestekor még csupán néhány falu hajtott fejet. A nagy hadjáratokat lezáró drinápolyi békéig, 1568-ig tehát a XVII. század közepén hódoltnak mondott Vas megyei településeknek alig több mint 10 %-a adózott az oszmánoknak. 1568-ra az ország középső része, lényegében egyharmada már alávetett területnek számított, sőt az északi megyékben a hódoltság egészen Rimaszombatig ért, a mezővárost is beleértve. Pápa és Győr (1594) vesztekor 21 Vas megyei község volt kénytelen adózni, tehát a tizenöt éves háború dunántúli szakasza nagy lökést adott a hódolásnak. De ezek közül 8 falu kikerült a sorból, amikor Pápa 1597-ben felszabadult. Tehát a XVII. századi Vas megyei hódolt falvaknak mintegy 20 %-a adózott az oszmánok felé a dunántúli fő végvár, Kanizsa veszte (1600) előtt; ez viszont a megye összes településének nem több mint 5 %-át jelentette.

Kanizsa eleste igen súlyosan érintette a megyét, hiszen ekkor 38 község, köztük a Batthyányak tartománya, a teljes Őrség kényszerült adófizetésre. Igaz, hogy a zalai-vasi területekről már 1579-ben készítettek szandzsák-összeírást, amelyben a kanizsai nahije is szerepelt; azonban ezek a falvak csupán a nevükkel szerepeltek, vagyis igénytelepülések voltak, behódolásra „vártak”.¹⁸⁷¹

A Bocskai-féle rendi szabadságarc alatt megmutatkozott a törökök kétes segítsége; ekkor ugyanis 9 falu, a Bethlen Gábor által indított felkelések alatt pedig újabb 15 község kényszerült adófizetésre.¹⁸⁷² A háborúban behódolt Vas megyei községek száma így 105-re emelkedett, amely az adófizetésre kényszerült falvaknak mintegy 52,5 %-át teszi ki. A maradék (nem egészen 48 %) azonban béke-időben, tehát elvben nem a fegyver jogán hódolt meg a következő ütemben;

1624–1630 között.....	10 ¹⁸⁷³ db (5 %)
1631–1635 között.....	12 db (6 %)
1636–1640 között.....	16 db (8 %)
1640–1649 között.....	57 db (28,5 %)
<i>A békeidőben meghódolt falvak száma.....</i>	<i>95 db (47,5 %)</i>

¹⁸⁷¹ Ezt a folyamatot kitűnően taglalja: SZ. SIMON Éva, *A hódoltságon kívüli „hódoltság”, Oszmán terjeszkedés a Délnyugat-Dunántúlon a 16. század második felében*, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp., 2014, különösen: 183–184.

¹⁸⁷² 16 községet vettem ebbe a csoportba, de ebből egy még a felkelés előtt kényszerült adófizetésre.

¹⁸⁷³ Itt két falut külön ki kell emelni: Tissanóc (Teszanócz) falut a hódolás előtt a kanizsai törökök többször is megrabolták, 100 embert elvittek, ill. megölték közülük. Orfalut pedig a hódolás előtt, 1624-ben teljesen elégették, 18 ember megégett, 2-nek a fejét vették, 60 főt elvittek rabként. MNL OL P 1315/4. Vas megyei összeírás, pp. 83., 102.

Az 1606. évi zsitvatoroki békétől számított hosszú békekorszak tehát valójában nem védte meg a hódoltsági peremvidék falvait. Már többször esett szó arról, hogy az ún. „békében” élő oszmán katonák is kevesebb zsoldot kaptak. A ráfizetéses kincstár ott spórolt, ahol tudott: meg nem hódított területeket is szétosztott tímár-birtokként, illetőleg életben maradt az a szokás, miszerint amely terület akár csak egyszer is adózott, vagyis bekerült a defterbe, azt véglegesen hódoltnak tekintették. Ezen még az sem változtatott, ha a békekötésben, illetve a közös tárgyalások során azok „papíron” kikerültek a hódolt kategóriából.

Valójában mindegyik békében behódoltatott falut egyedi esetként kellene kezelnünk, hiszen a feljegyzések többnyire igen részletesek, és szinte minden községnek megvan a maga sorsa. Láttuk, hogy az alávetett települések többsége háborúban, egy-egy magyar fővár – Buda, Székesfehérvár, Győr, Pápa, Kanizsa – elestekor kényszerült megalkudni a törökökkel, de az ellenfél megnövekedett agresszivitását mutatja az 1630-as, és főként az 1640-es évek szomorú eredménye: csupán 1640–1649 között, hangsúlyozván, hogy békeidőben, 57 település hódolt meg, jóval több, mind a hosszú háborúban elvesztett Kanizsa következtében. Természetesen mindez összefügg a vilajet-központtá kiépített Kanizsa végvárának megerősítésével. 1603 tavaszán 1838 janicsár szolgált, közel hatszorosra annak az egységnek, amely 1602 végén a legfőbb várban, Budán tartózkodott.¹⁸⁷⁴ Később a janicsárok száma ugyan lecsökkent, de az 1630-as évek legelején a helyi és a portai katonák együttes száma 1860–1870 fő között ingadozott, nem számítva a szpáhikat és az azok által kiállított egységeket.¹⁸⁷⁵ Ezeket az alakulatokat – a portyák alatt – a dunántúli török helyőrségek csapatai is megtámogatták, de nem egyszer jöttek Budáról is kisegítők. Szükségük is volt a támogatásra, mert egyrészt az 1633-ban ideiglenesen kinevezett, majd véglegesített Batthyány I. Ádám dunántúli főkapitány és végvidéki főkapitány (1633/1637–1659) személyében a kanizsai pasa kemény ellenfélre számíthatott. Másrészt a mindenkori kanizsai beglerbég feladata volt a további hódoltatás, új adófizetők szerzése a kincstár számára. Erre viszontválaszképpen és saját birtokaik védelmében az erős dunántúli főkapitány és Zrínyi Miklós horvát bán (1647–1664) – gyakorta más dunántúli főúrral is összefogva – a környékbeli végváriakkal és magánhadaikkal akár 5-6000 főt is útnak indítottak.¹⁸⁷⁶ Csak ezek a kicsapások tudták valamelyest útját állni az oszmánok hódoltatási éhségének, bár a fentebbi számadatokból kitűnik, hogy csatázásaik ellenére is igen sok község megadta magát. Az adók folyamatos emelését azonban még ezek az akciók sem tudták megállítani.

¹⁸⁷⁴ HEGYI Klára, *A török hódoltság várai és várkatonasága*, História, MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2007, III. köt., 1535.

¹⁸⁷⁵ Uo. 1543.

¹⁸⁷⁶ Batthyány I. Ádám portyáiról vö., J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, *Batthyány I. Ádám, a vitéz katoná = Batthyány I. Ádám és köre*, szerk. Uő., PILISCSABA, 2013, 115–145.

6. Az 1646-os „fekete év” – a kemenesaljai rablások

Az 1646-os év igen keserű és fekete emlékezetű lett a Vas megyeiek számára. Kemenesaljának a Szent Bertalan napi megrablása, Kisköcsk és Nagyköcsk tragédiája ismert a szakirodalomból.¹⁸⁷⁷ Ekkor sajnos több községet is elpusztítottak a törökök. Az említett két falut nem azért kellett megrabolni, hogy azzal hódolásra kényszerítsék. Ezek már Székesfehérvár megszállása (1543) óta folyamatosan hódoltak a végvárhoz, csupán Kisköcsk esetében történt némi változás: 1620-tól Kanizsára adózott. A kanizsaiak Kisköcsk 24 háztartásából 2 embert megöltek, 71 főt elvittek, ezeknek 20 %-a kiszabadult, meglehetősen magas sarcon.¹⁸⁷⁸ Ha a többi községhez viszonyítjuk, a 20 %-os rabságbeli megváltás igen ritka, ennél jóval kevesebben szokták visszanyerni szabadságukat. A legtöbb esetben az arány csupán néhány százalék volt.

A testvérfalu, Nagyköcsk Kisköcsknél is rosszabbul járt: 19 házból 4 főt megöltek – nyilván azokat, akik ellenálltak, köztük volt a prédikátor is –, 71 embert elhurcoltak, akik közül csupán 9 fő szabadult; alig több mint a rabságba esettek 10 %-a. A többi tovább raboskodik, sőt több esetben nem tudni, hogy hol vannak – jegyezték föl róluk.¹⁸⁷⁹ A 19 házból 7 teljes családot elvittek, illetőleg ölték meg a családfőt, a másik 7 családból vagy a férfit vagy az asszonyt hurcolták el a gyermekekkel együtt. Nyilván azokat vitték el, akik éppen otthon, a házban vagy annak közelében tartózkodtak. Ha a szokásos szorzószámmal, 5-tel beszorozzuk és átlagosnak vesszük a háztartások létszámát, akkor a 19 házban kb. 95 fő lakhatott. Ha az újabb, dunántúli területi kutatási eredmények alapján számolunk¹⁸⁸⁰ – ez ezeken a területeken 4,7 -es szorzószámot jelent –, akkor a falu lakossága csupán 90 fő lehetett. Ebből a 75 fő 83 %-os veszteséget jelentett; a község valóban pusztává is vált, földjeit a szomszédos falvak jobbágysai használták, ami után a török földesúr adót is követelt. Szinte érthetetlen ez a barbár pusztítás, amelyet nyilván az esztelen düh vagy bosszú indított, hiszen a törökök számára is hasznos, sőt a leghasznosabb az adózó, munkás alattvaló volt. Ha már „engedetlenségük” miatt meg kellett őket „regulázni”, akkor miért vitték el csaknem a teljes családot? Ugyanis ha megölik a családfőt vagy azt is elhurcolják, akkor ki váltja ki a családtagokat? Egyébként Nagyköcsk esetében nem a büntetés volt a cél, hanem a zsákmányszerzés.

A sarcoltató rabtartás – a sarcon szabaduló – jóval nagyobb haszonnal kecsegtette a fogvatartót, mint a rabszolga-kereskedőknek vagy a birodalom belseje felé tartó kereskedőknek, esetleg tatároknak történő eladásuk. Ugyan a hiva-

¹⁸⁷⁷ Vö. J. ÚJVÁRY, „Mint bárányok a farkasokkal...” i. m.

¹⁸⁷⁸ MNL OL Vas megyei összeírás, pp. 42–45.

¹⁸⁷⁹ Uo. pp. 45–47.

¹⁸⁸⁰ Vö. ZIMÁNYI Vera, J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, „Mindenik jobbágyunknak mennyi gyermeke vagyon és azok hány esztendősek.” Egy 17. századi uradalmi „népszámlálás” tanulságai = *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*, szerk. FODOR Pál, PÁLFFY Géza, TÓTH István György, Bp., 2002, 461–550.

tásos rabszolga-kereskedőket már az 1568. évi drinápolyi béke kitiltotta az országból, de egyrészt az egyezményt nem tartották be, másrészt az Oszmán Birodalomban továbbra is működtek, s a Hódoltság is oda tartozott. A tizenöt éves háború során mind a törökök, mind a tatárok rabok ezreit hajtották el mind az országból, mind a szomszédos tartományokból; virágzott a budai rabszolgapiac. Erről és a rabok szomorú sorsáról 1605-ben egy német zsoldos katona meglehetősen megrendítően írt. Őt is ott adták el, de még gazdája is szánakozott a tatárok által odahurcolt szerencsétlen, szörnyen megrontott asszonyokon és leánygyermekeken. Azokat a tatárokat a német katona török gazdája is megátkozta: „Az embernek a szíve szakadt meg attól a gyalázatosságtól, amire ezek a tatárok a fiatal nőkkal és kisleányokkal szemben vetemedtek.”¹⁸⁸¹

Tehát a sarcoltató rabtartás hosszabb távon több haszonnal kecsegtetett, mint az egyszerű rabeladás, de idő kellett a „befektetés” megtérüléséhez, illetve bizonyos feltételeknek adottnak kellett lenniük; az elhurcolt jobbágyot, polgárt vagy katonát huzamosabb ideig biztonságos helyen, többnyire várak tömlőceiben kellett őrizni és ellátni, persze úgy, hogy napközben dolgozzon, de anélkül, hogy meg tudjon szökni. Amikor a rab megalkudott sarcáról, kezeseket kellett kiállítania, hogy kimehessen azt összegyűjteni, ami rosszabb esetben akár éveket is igénybe vett. Kockázattal járt a kibocsájtás is, de a tömlőcében tartás is; ha az alatt meghalt a rab, a rabtartó elesett a haszontól. A megszabadulók többnyire ezüst tallért és posztót fizettek szabadságukért; a köcskiek és a környékeliek átlagosan és fejenként több mint 200 tallért, azaz több mint 300 forintot. Persze néha ennél kevesebb összeggel is megelégedek a rabtartók. Gondoljuk csak el, hogy milyen nehéz volt ennyi pénzt összeszedni, összekoldulni, kölcsönt fölvenni, amely egy életre szóló eladósodáshoz vagy fejekötött jobbágyi állapothoz vezethetett. Gyakran egy család több tagját is elhurcolták, sőt nem volt ritka, hogy különböző helyekre vitték őket, tehát szétszakították a családokat; nekik reményük sem maradt a szabadulásra. 300 Ft-ért a jobbágy akár egy életre megszabadulhatott a földesúri adózástól, ha a pénzt zálogösszegként megadta a földesúrának; ilyenkor jobbágytelke libertinussá, szabadossá vált.¹⁸⁸² A fiúgyermekeket nehezebb volt kiváltani, mint az asszonyokat vagy kisleányokat, hiszen őket tudták a leginkább hasznosítani; gyermekként eladták, hogy janicsárnak felneveljék, vagy egyszerűen már helyben törökké tették. Az elfogott cselédeket és a szolgálkat sem váltották ki a rabságból, hiszen a gazdának nem volt arra pénze. Mindössze egy esetben említi az 1649. évi összeírás, hogy Bejc faluban¹⁸⁸³ „Fodor Gergelynek egy Gyurkó nevű szolgáját vitték el Kanisára [ti. a török], az mint penig igaz hódolt volt a' gazdája. Bément érette, törvénnel is megnyerte, mégsem adták ki, hanem odavesztették. Most is mind felljebb-felljebb kívánnák rajtok [ti. az adót], hol munkást, hol pénzt érette, hanem pra-

¹⁸⁸¹ TARDY Lajos, *Régi hírünk a világban*, Gondolat, Bp., 1979, 138. Idézi még: B. SZABÓ János, *Vázlat egy ellenségkép történetéről I.*, AETAS, 1995/1–2., 13.

¹⁸⁸² Batthyány I. Ádám előszeretettel fogadott el kisebb-nagyobb összegeket, 200–300 Ft-ot egy jobbágytelekért az 1630–40-es években. Vö. MNL OL Batthyány cs. lvt., P 1322, Urbáriumok

¹⁸⁸³ Vas megyei falu, az ikervári uradalomhoz tartozott.

estállják, rabsággal fenyegetik őket.”¹⁸⁸⁴ Jelen esetben Fodor Gergely gazda, aki tisztességesen adózott török urának, igen bátran viselkedett, amikor elvitt szolgájáért bement Kanizsára, az „oroszlánbarlangba”, hogy ott – nyilván a kádi előtt – panasszal éljen. A pert meg is nyerte, ennek ellenére szolgáját nem kapta vissza. Még csoda, hogy ő megúsza a kalandot, s nem tartották erőszakkal Kanizsán.

Egyébként a források inkább azt emelik ki, hogy Nagyköcsk mindig engedelmesen megfizette az adót. A község Székesfehérvár vesztekor kezdett meghódolni, s azóta folyamatosan hódolt. Bethlen hadjáratakor (1620 körül) Dervis (Derbis)¹⁸⁸⁵ aga volt a földesuruk, akinek 21 forintot, 5 pint¹⁸⁸⁶ vajat adtak, és a császár adója (dzsizje) 5 forint volt. Azután, kb. 1624-ben Patonai Ahmed („Amhet”) agára szállottak, aki már 35 forint készpénzt, 10 pint vajat, egy nyestet vagy annak árát, 2 tallért (3 Ft-ot), 4 tallér deszkapénzt követelt, a császár adója pedig 9 forintra rúgott. Úgy látszik ez az adónagyság – a pénzbeli kötelezettség 53 forintot tett ki – már túl soknak bizonyult, mert a következő földesuruk, Pécsi Musztafa leszállította a neki járó pénzüsszeget ismét 25 forintra, a 10 pint vaj és a deszkaadó maradt, de a császár adója 16 forint 50 dénárra növekedett. Ez kb. megfelelt ennyi adózó háztartásnak. A pénzbeli szolgáltatás így összesen 47 forint 50 dénárt tett ki. Ha ezt az 1649-ben összeírt házak számával (19 db) elosztjuk, az háztartásonként 2,5 forintot jelentett. Ez az összeg a többi hódoltsági falvakhoz képest nem túlságosan magas. A jobbágyok vallomása szerint ezt mindig megadták Székesfehérvárra. Tehát ezt a községet nem azért pusztították el, hogy meghódoltassák, vagy adómegtagadás miatt megbüntessék, hanem pusztán nyereségvágyból. Őket nem is a fehérvári, hanem a kanizsai törökök rabolták meg olyannyira, hogy 3 évvel a tragédia után még mindig pusztán állt a község.

Kápolna (Kemeneskápolna) – a vallomások alapján – ugyan háborúban, Bethlen Gábor hadjáratakor hódolt meg a törököknek, de hamarosan abbahagyták az adózást, s úgy látszik, hogy török földesuruknak nem is volt elég módja vagy ereje, hogy érvényt szerezzen jogainak. 1646-ban, miként több kemenesaljai települést is, a kanizsaiak őket is megrabolták, így kénytelenek voltak török földesurukkal megalkudni; ekkortól újra hódoltak.¹⁸⁸⁷ A rabláskor a katonák nem válogattak; az első házból a gazdát megölték, feleségét két kislányával elvitték – az egyik bölcsőbeli, keresztség nélküli, vagyis újszülött volt. Nyilván a

¹⁸⁸⁴ MNL OL Vas megyei összeírás, pp. 62–63.

¹⁸⁸⁵ A zárójelben az eredeti szövegben előforduló név áll.

¹⁸⁸⁶ Pint: a híg űrmértékből alakult ki száraz űrmértékké. A XVII. századig 2,09 l, azaz 1,57 kg volt, majd 2,28 l, azaz 1,71 kg. Használtak budai, bécsi és pozsonyi pintet is. BOGDÁN István, *Régi magyar űrmértékek*, Bp., 1987, 100.

Itt 1 pint vaj általában 1 Ft-ba került, legalábbis a jegyzékben így számították át. Az ország másik részében, özv. Szegedi Györgyné az 1620-as években egy fazék vajat a vásárban hol 1 forintért, hol 1,20-ért vett. A pint a fazéknál kisebb egység volt. Vö., J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, *Egy kereskedőcsalád metamorfózisa = Óra, szablya, nyoszolya, Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században*, szerk., ZIMÁNYI VERA, MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1994, 33–86, 72.

¹⁸⁸⁷ MNL OL Vas megyei összeírás, pp. 54–56.

szerencsétlen asszonyt is a gyermekágyból rángatták ki. A másik kislány 3 éves volt. A feljegyző azt is megjegyezte, hogy most is ott vannak, vagyis a rablás után 3 évvel is rabok. A harmadik házból elhurcolt feleségért, aki Szigetvárott raboskodott, az aga 600 tallért (900 Ft-ot !) és 2 db, úrnak való puskát követelt. Egy másik házból az elhurcolt Jakaffi (Jakabfi?) Jánosnét a 4 éves leánykájával az ura kiváltotta, de a 15 esztendő Mihók nevű fiát nem. Nyilván nem engedték kiváltani. Őt Nándorfehérvárra vitték, valószínű, hogy erővel „törökké tették”. Kemeneskápolna szomorú vesztesége a következő: 19 házból 3 családfőt megölték, 53 főt elhurcoltak, akik közül csupán 9 főt váltottak meg, összesen 1.230 tallérért. A rabságba vittek a következőképpen oszlottak meg: 4 családfő, 18 feleség (egy kivétellel minden családból elvitték az asszonyt), 14 fiú, 12 leányka, 1 meny, 2 anyós, 1 fiú- és 1 leány cseléd.¹⁸⁸⁸

7. A békebeli hódoltatás módozatai

A hódoltatás tehát békeidőben is masszívan folyt; a kiszemelt község – általában több egymás melletti település – először kapott egy vagy több ígérető vagy fenyegető levelet, amelyben az illető török tiszt, illetve földesúr tudatta a falubíróval és a lakókkal, hogy a győzhetetlen török császár mostantól őket neki adta, ő leszen ezután a közösség örökös ura, s tüstént bemenjenek megbeszélni a hódolást, illetve az adózást; ha megteszik, senkinek semmi bántódása nem lesz, de ha elfogadják a hitlevelet, s mégsem adóznak, a legszörnyűbb sors vár rájuk, miképpen akkor is, ha visszaküldik a levelet, vagyis ellenállnak. Mivel a falvakat az illetékes magyar főkapitányok – a Dunántúlon Batthyány I. Ádám – többnyire nem hagyták magukra, a jobbágyok a fenyegetőlevelet bevitték saját magyar urukhoz, a közeli végvár kapitányához vagy a kerületi főkapitányhoz, akinél egyébként a békeszerződések értelmében ez ellen jogos panasszal is élhettek. A főkapitány levélben azonnal megkereste az illetékes török szpáhi vagy tiszt parancsnokát. Ha nem történt jogorvoslat, akkor a magyar főkapitány vagy a nádorhoz fordult, aki a budai pasának írt, vagy egyszerűen visszavágott a török félnek, és a közeli várhoz vagy egy távolabbi, gazdagabb területre szervezett portyát. Miként már fentebb említettem, gyakori célpontok voltak a törökök által letelepített rác falvak, amelyek a magyar hatóságok részére egyébként sem adóztak. Az ellenük irányuló magyar portyák szervezése tehát nemcsak a rabló törökök „megbüntetését”, hanem egyúttal a rácoknak a magyar feudális viszonyok közé történő bekényszerítését is szolgálta. Ez az oszmánok szemszögéből nézve valóban jogtalan „hódoltatás”-nak számított magyar részről, csakhogy a letelepített rácok az egykori Magyar Királyság területén éltek, és a magyar társadalom nem fogadta el véglegesnek az oszmán hódolást, azon területek elvesztését.

A XVII. század első felében, békében meghódoltatott falvak – a Vas megyei összeírás alapján – nagyobb részt nem hallgattak a szirénhangokra, vagyis ön-

¹⁸⁸⁸ Uo.

ként nem hajtottak fejet. Nem is tehették, mert a magyar törvények tiltották az önkéntes hódolást. Így többségüket megrabolták a hódolás előtt, sőt egyeseket többször is, ezzel kényszerítve őket az adófizetésre. A hódoltatási irány jól kitapintható: a megye belseje felé, egyre nyugatibb területek iga alá kényszerítése. Ez már az 1620-as években így játszódott le, majd folytatódott 1636–1640 között is; az ekkor meghódolt 16 település, a kemenesháti Vashosszúfalut leszámítva,¹⁸⁸⁹ mind a Felsőlindvai és a Muraszombati uradalom falvai közül került ki, s mind erőszakkal hajtott fejet; Vashosszúfalut kivételével – amelyet a kanizsai alajbég telepített újra – a hódolás előtt mindegyik települést végigrabolták. 1641–1649 között 57 db lakott hely hódolt meg, jóval több, mint közvetlenül Kanizsa elvesztése után. Ez a Vas megyei hódolt falvaknak (200 db) több mint egyharmada (36,5 %-a); több mint amennyit a vármegye a tizenöt éves háború kirobbanásáig, illetőleg Kanizsa elestével elveszített. Ezek a falvak mind a Magyar Királyság legnyugatibb területén, Vas megye nyugati és délnyugati területén helyezkedtek el, Stájerország szomszédságában. Leszámítva a Szentgotthárd környéki három falut – Rábatótfalut, Szakonyfalut és Zsidahegyet – a Felsőlindvai, a Muraszombati és a Dobra-Rakicsányi uradalom egykori falvaiként ma Szlovéniához, ill. két község Ausztriához tartozik. Az 57 település közül 23-at a kanizsai törökök megrablással kényszerítettek hódolásra, egy falut az adó meg nem fizetése miatt dúltak fel, egyet pedig a hódolás után.

A Szentgotthárdtól DNy-ra fekvő Szakonyfalvát (Szakonyfalut) is szörnyen elpusztították a kanizsaiak, azzal kényszerítve a községet a hódolásra. 1644-ben 16 házat megégettek, 3 jobbágyot megöltek, 103 főt elvittek, akik közül csupán 2 fő szabadult fejenként 120 tallérért (180 Ft-ért). A török zsoldban harcoló rá-cok is elvittek több alkalommal, összesen 50 főt.¹⁸⁹⁰ Ez a falu – a számadatok alapján – szintén elveszítette lakosságának nagyobb, esetleg túlnyomó részét. Az esztelen pusztításnak semmi és senki nem szabott gátat, pedig ebben az esetben sem „büntetés” vagy pusztán rablás volt a cél, hanem a hódoltatás; annak pedig az a lényege, hogy megmaradjanak az adófizetők.

Amennyiben egy-egy, máshol lévő, szigetként kiemelkedő nem hódolt falura is sor került, abban az esetben feltételezhető: az már korábban is adót fizetett,

¹⁸⁸⁹ Valójában a Vas megyei Vashosszúfalunak is sajátos története van: az 1566. évi hadjáratban a törökök nyilván teljesen elpusztították, mert az 1567. évi dikális jegyzékben „totaliter combusta” jelzővel szerepel. 1570-ben 0,5 porta mellett 9 új házat és 10 combusta telket írtak össze. A későbbi években már csak „deserta” helyek (12, majd 4 db) szerepelnek, 1582-ben pedig az összeíró először írja hódoltnak a falut. Ettől kezdve a község végig hódoltként van nyilvántartva, de 1609-ben 1 3/4 jobbágytelket és 10 deserta helyet jegyeztek föl. Lassan újratelepülhetett, de 1630-ban ismét csak „deserta” porták vannak fölírva. Ezért mondhatták a megkérdezettek 1640 körülire a hódolást, ugyanis akkor a pusztai falut a kanizsai alajbég telepítette meg, megalkudva az adóban. (MNL OL E 158. Dikális összeírások, Vas megye, 10–12. köt., Adatbazisokonline.hu/adatbazis/dikalis-osszeirasok, 1567., p. 1172.; 1570., 11.köt., p. 16.; 1572., p. 119.; 1574., p. 547.; 1582., p. 878.; 1588., p. 965.; 1595., p. 1292.; 1596-ban: 1 porta, 4 zsellér, 4 deserta hely., p. 1048.; 1598-ban 8 porta, p. 1180.; 1609-ben: 1,75 porta, 12 deserta, nemeseknek 10 deserta; 1630-ban: nemesek, deserta, p. 1172.; 1635-ben: hódolt, nemesek, deserta, p. 1172; 1648-ban: hódolt, nemesek, 1,25 porta, p.1292.)

¹⁸⁹⁰ MNL OL Vas megyei összeírás, p. 99.

de abbahagyta a hódolást, vagy elpusztult, s így újra kellett hódoltatni, illetőleg telepíteni. A fentebb bemutatott példák szerint a vizsgált összeírásban szereplő 200 Vas megyei hódolt község közül nem egészen egyharmada, 44 hagyta abba a hódolást valamilyen módon. Ez az alávett községeknek valamivel több, mint egyötöde. Közülük 8 község csak Pápa török uralma alatt (1594–1597) hódolt, tehát a háborús helyzet változása fordította jobbra sorsukat. A többi helység – ha ismételten hódolnia is kellett – legalább egy időre megszakította a török uralmat; volt olyan, amelyik bátorságból, volt olyan, amelyik félelemből, tanácsatlanságból tagadta meg a további adófizetést, de akadt olyan község, amelynek lakói elmenekültek. Néhányat a törökök pusztítottak el, s ez által szűnt meg az adózásuk.

8. Adóemelések és egyéb visszaélések

Azok a falvak, amelyeket török uraik békében hagytak, szerencsésebbnek mondhatták magukat, bár számításaim szerint a hódolt Vas megyei településeknek közel a felét megrabolták, egyeseket többször is. A békében élőknek sem volt nyugalmas az életük; még ha erőszakmentesen meg is hódoltak, sőt rendszeresen adóztak, akkor is megrabolhatták, felgyújthatták házaikat, mint a hódolt nagyköcskiek esetében láttuk. Batthyány I. Ádám dunántúli kerületi és Kanizsával szembeni végvidéki főkapitány (1633–1659) 1646-ban a kanizsai pasának a következőket írta: *„az kanizsai vitézek az szegény holdult embereket mindenütt vagdalják és rabságra viszik, az kik eleitül fogvást fejet hajtván adóztatnak. [...] Ezen dolog az két hatalmas császár között lett békességnek igen nagy ellenére vagyon, [...] arra való volna az hitlevél, hogy az mellett maradhatnak békével [ti.: a szegénység], mert az mivel tartoznak, azt fogyatkozás nélkül beszolgálják.”*¹⁸⁹¹

A települések, még ha el is kerülték a pusztítást, gyakran néztek szembe újabb és újabb adóemeléssel: folyton növelték mind a pénzbeli, mind a terményadójukat, s többnyire a munkaszolgálatukat is. A meghódolt falvak esetében gyakori volt a kezdetihez képest négy-ötszörös, néha tízszeres adóemelés; ennek az lehetett az oka, hogy egyrészt a kezdeti becsalogatás, behódolás feltételeit a törökök nem szabták túlságosan keményre, nehogy elijesszék az alattvalókat, másrészt minden egyes földesúr-váltásnál az új tulajdonos szorított egyet az adóprésen. Azonban az sem volt ritka, hogy a község – legalábbis egy időre – nem alkudott meg a török földesúrral, vagy rövid idő után abbahagyta a hódolást. Ez egyrészt azért történhetett meg, mert a falu valamilyen módon ellenállt, s az új földesúrnak nem volt annyi ereje, hogy ténylegesen rákényszerítse az adózásra, vagy mert a község annyira elpusztult állapotban volt, hogy képtelen volt adózni. Más községek lakói a súlyos terhek miatt felhagytak az adófizetéssel, s pusztán hagyták a települést. Egyes lakók ideiglenesen elbujdostak,

¹⁸⁹¹ MOL Batthyány cs. lvt. P 1313 Török vonatkozású iratok, II. 249. cs. No 7. Batthyány Ádám fogalmazványa kanizsai Sahin basához, 1646.

rokonoknál vagy más, védettebb helyen húzták meg magukat, mások vagy akár a teljes közösség végleg elhagyta egykori faluját, s máshol telepedett le. Ilyen esetben valóban deserta (totaliter deserta vagy jam diu deserta) községről beszélhetünk.¹⁸⁹² A családok azonban nem élhettek hosszú ideig bujdosásban, hiszen nem volt miből megélniük, így vagy máshol telepedtek le végleg, vagy inkább visszatértek falujukba, s újjáépítették; hiszen ott voltak otthon, oda kötötte őket ünnepeik és hétköznapijaik, földjük, házuk, templomuk, temetőjük, oda kötötte őket identitásuk.

A lakosságot az adóemelésen túl sok egyéb kár, ember- és anyagi veszteség is érthette. Gyakori volt a török végvárokon, jelen esetben a kanizsai váron végzett kényszerrobot vagy egy-egy török tiszt majorságában, kertjében teljesített munkaszolgálat. A várbeli munkák alatt gyakran történtek végzetes balesetek is. A XVII. század első évtizedeiben egyre gyakrabban jelennek meg a következő panasz-típusok: két-két szekérrel és hozzá gyalogosokkal kell bemenni szolgálni a falusiaknak, pedig azelőtt az ilyen nem volt szokásban; nem mernek bemenni Kanizsára, mert aki bemegy, ott tartják, majd eladják rabszolgaként. Az egyik vasvári polgárt a földesuruk, Abdi odabasi azért fogta el, mert „koszos” volt, és azt mondta, hogy meggyógyíttatja, de törökké tette, és 100 forintért eladta.¹⁸⁹³ 1653-ban a kanizsaiak az őrségi hódolt falvaknak azt parancsolták, hogy minden házból egy-egy fejszés gyalogos menjen be a várba közmunkára, mert különben karóba húzzák őket vagy orrukát, fülüket metélik el – panaszolták a megfenyegetett helységek bírái magyar földesuruknak.¹⁸⁹⁴

A Csörnöc-Herpenyő folyó melletti Újlak (Alsóújak)¹⁸⁹⁵ már Szigetvár veszte (1566) után meghódolt. Ekkor a magyar rovásadó összeírásban 2 jobbágytelket, 3 szolgát, 5 szegényt és 24 deserta telket – ez akkor adóképtelenséget is jelenthetett – írtak össze.¹⁸⁹⁶ Tíz évvel később 2 jobbágy-, 2 zsellér-, 2 szegény- és 3 deserta telket jegyeztek föl.¹⁸⁹⁷ Török földesuruk Nógrádi Musztafa aga volt, aki Budán lakott; neki csupán 15 Ft summát és 5 pint¹⁸⁹⁸ vajat, a császárnak 5 Ft fejadót és 3 köből¹⁸⁹⁹ aszú szilvát adtak. Új földesuruk, Koppányi „Zöldfikár” (Zülfikár) megtartotta őket korábbi adójukban, de az azután következő uruk, Fejérvári (Fehérvári) Oszmán cseribasi előbb 40, majd 50 Ft-ra emelte, s adtak e mellé még 15 pint vajat és 15 Ft császár adóját. 1635 körül már 100 Ft-ot, 20 pint vajat,¹⁹⁰⁰ 10 pint mézet, továbbá még 10 Ft készpénzt, 7 ludat, 2 köből diót

¹⁸⁹² E kifejezések vizsgálatát elvégezte SZ. SIMON, *A hódoltságon kívüli...*, i. m., 104–117.

¹⁸⁹³ MOL Batthyány cs. lvt. P 1315/4. cs. B. Batthyány I. Ádám leveleskönyve, p. 214.

¹⁸⁹⁴ MOL Batthyány cs. lvt. P 1315/2. cs. Batthyány I. Ádám fogalmazványai, No 266.

¹⁸⁹⁵ Kántól D-re Vas megyében, ma: Alsóújlak.

¹⁸⁹⁶ MNL OL Magyar Kamara Archivuma, E 156/10. köt. Vas m., 1567. p. 1161. <http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/dikalis-osszeirasok.hu>

¹⁸⁹⁷ Uo. E 156/11. köt., 1576., p. 665

¹⁸⁹⁸ Pint: híg és száraz űrmérték, a vajat pintben szokták mérni., egyenlő 2 iccével, átl. 1,6 l. BOGDÁN, *Régi magyar...*, i. m., 91–92.

¹⁸⁹⁹ Köből: száraz és folyékony űrmérték, koronként és területenként igen változatos nagyságú. A Nyugat-Dunántúlon átlagosan a száraz köből 93,1 l vagy 69,84 kg. BOGDÁN, *Régi magyar...*, i. m., 97.

¹⁹⁰⁰ Ekkortájt a vaj pintjét 1 Ft-ért számolták. Vö. Vas megyei összeírás, 1649, i. m., p. 81.

szolgáltattak, a dzsizje (császár adója) 25 Ft volt, valamint a „császár munkájáért” megváltási díjat, 6-9 Ft-ot adtak. Ez összesen, pénzben kifejezve kb. 165 Ft-ot tett ki, nem számítva a mézet, diót és ludakat. Sajnos nem tudjuk, hogy ennyi adó mennyi háztartásra oszlott el, de ha azt a dzsizje arányában vesszük – ez akkor a család felnőtt férfitagjaira lebontva legalább 1,50 Ft-ot jelentett –, akkor kb. 16 háztartást kell számolnunk, vagyis háztartásonként 10 Ft adót. Természetesen, ezzel a számítással nagyon óvatosan kell bánnunk, mert a török kincstári, s főként a földesúri adó igen aránytalanul sújtotta a falvakat. Azokat csak kezdetben, az oszmán uralom kiépítésekor, amikor még pontosan vezették a deftereket és az adózási adminisztrációt, akkor szabták a lakosság számához és teherbíró képességéhez.

A csernecségi „Trupóc” (Tropóc)¹⁹⁰¹ 1643-ban hódolt meg a Kanizsán lakozó Pécsi Musztafa agának, akinek 11 lakott ház után a jobbágyok csupán 11 tallért (16,50 Ft), 5 pint vajat (= kb. 5 Ft), 3 szekeret állítottak ki, valamint 20,50 füstpénzt, azaz kapuadót fizettek.¹⁹⁰² Ez háztartásonként kb. 4 Ft terhet jelentett a szekerek kiállításán, ill. az azzal végzett roboton kívül. Az aga eladta őket a koppányi alajbégnek, aki feljebb vitte adójukat 2 tallérral, egy szekérrel, valamint 2 pint vajjal. Úgy látszik, hogy ez a viszonylag kis emelés is sok volt a falusiaknak, mert nem akarták vagy nem tudták megfizetni. Láadásuk, engedetlenségük azonban nem vezetett engedményre, sőt visszájára fordult; ugyanis az alajbég katonáival megrabolta őket. Megöltek 4 embert, 47 főt elvittek. Csupán 2 ember szabadult ki igen magas sarcon; 500 tallérért, 12 rőf¹⁹⁰³ csimazin¹⁹⁰⁴ posztóért, egy pár pisztolyért, 2 vasas szekérért. Ráadásul vas- és fegyverárút átadni az ellenségnek törvénybe ütköző dolog volt, tehát kockázattal járt. A rablás után a megmaradt lakóknak pedig nem lett kevesebb az adójuk.

A Nádasdy-birtokot képező Alsó-, Középső- és Felsőpetanc (Petanc)¹⁹⁰⁵ közepes méretű, egymás melletti falvak voltak, amelyek csupán 1645-ben hódoltak meg. A 45 ház után a lakók Kara Ibrahim szpáhinak a következő adókat fizették: 18 tallért (27 Ft), 12 pint vajat (= 12 Ft), 12 font lent, 5 Ft füstpénzt, 6 szekeret állítottak ki, mindegyik mellé 4-4 gyalogost.¹⁹⁰⁶ De amikor a földesúr följebb akarta verni az adójukat egy szekérrel, némi vajjal, mézzel, s pénzádjukat 40 tallérra (60 Ft) tette, a lakók egyharmada, mivel nem tudták az adót megfizetni, elmenekültek; 17 házat üresen hagytak. Az ott maradtak azonban nemhogy könnyítést, inkább még további adóemelést kaptak.

Így nem csoda, hogy ezek a falvak igen elszegényedtek, fizetéseképtelenné váltak, s a hódolás elől inkább elbujdostak. Esterházy Miklós nádor (1625–1645) írja egyik levelében, hogy míg a magyarok alig-alig adóztatnak, addig a

¹⁹⁰¹ Tropóc, falu a Felsőlindvai uradalomban, ma Murafüzes, Trupovci (Slo).

¹⁹⁰² MNL OL, Vas megyei összeírás, p. 76.

¹⁹⁰³ Rőf: ulna, hosszmérték, 58, 3–78,3 cm, átlagosan 62 cm. BOGDÁN, *Régi magyar..., i. m.*, 59–60.

¹⁹⁰⁴ Nagyon jó minőségű posztó.

¹⁹⁰⁵ Petanc: 3 egymás melletti falu a Felsőlindvai uradalomban, Muraszombattól Ny-ra. Ma: Petánc, Szécsénykút, Petanjici, Slo.

¹⁹⁰⁶ MNL OL, Vas megyei összeírás, pp. 76–77.

törökök akár százszor annyit is beszedenek, mint amennyit ők – a nádor nyilván túlzott sommás ítéletében, de a tendencia valóban ez volt.

9. Az oszmán adóztatás általános vonásai

Az oszmán államnak járó, s a XVII. században folyamatosan növekvő dzsizjén („császár adaja” vagy „császárpénz”), rendkívüli hadiadón és állami roboton, valamint hadjárat idején kötelező kényszer beszolgáltatásokon, illetve a földesúrnak kötelezően beszolgáltatandó kapuadón (iszpendzse), ajándékokon, terménytizeden, a pénzben lerótt széna-, tűzifa- és egyéb megváltásokon, az állatok mezei kártevéséért és más vétségekért járó büntetéspénzekon, illetve illetékeken, valamint roboton kívül¹⁹⁰⁷ addig nem szokott szolgáltatásokat, illetve adókat is követeltek. A XVI. század közepi 50 akcsés dzsizje-kötelezettség a török uralom végére több mint hatszorosára emelkedett, amelyből csak a fele írható az infláció rovására.¹⁹⁰⁸ A török földesurak gyakorta rendelték szilvát, mézet, vaját, bort, dolmányt, nyest-, róka- és szarvasbőrt, végszámba értékes posztót, a molnártól posztót vagy egyéb marhát,¹⁹⁰⁹ a jobbágyoktól építési anyagokat¹⁹¹⁰ stb. Az alattvalókat gyakran kényszerítették rendkívüli fuvarra, fegyverszállításra,¹⁹¹¹ levélhordásra, sőt a magyar végváriak mozgásának jelentésére, noha azt a magyar törvények tiltották; aki megtette, a „törökösség” bűnébe esett, amely minősített halálbüntetést vont maga után. Persze akkor is veszélybe került a jobbágy élete, ha megtagadta a törököknek az ilyen szolgálatot. (Karóba húzás terhe mellett a magyar végváriak is megkövetelték a hódolt jobbágyoktól, hogy jelentsék az ellenség mozdulatait, figyeljék a gázlókat.)

A kötelező adóról és szolgálatról a török földesúr általában hitlevelet vagy urbáriumot állított ki, amelyet azonban gyakorta megszegett. Az 1618-ban, a törököknek átadott falvak mindegyikének is meg volt határozva a kötelezettsége mind a török kincstár, mind a szpáhik felé, azonban ezek sem maradtak változatlanul. A Bars megyei „Ezdege” (Özdöge)¹⁹¹² falu – a 60 község egyike – 1628-ban a következő panaszlevelet írta: „*Eözdögének, az hatvan faluk közül való egyik falunak, az mint a barsi végezés*¹⁹¹³ *volt, minden szolgálat nekünk az adója volt 33 Ft 78 ½ pénz. Az császár adója peniglen 5 ½ Ft volt. Immár az*

¹⁹⁰⁷ HEGYI Klára, *Egy világbirodalom végvidékén*, Bp., 1976. (Magyar História), 104.

¹⁹⁰⁸ HEGYI, *A Török Birodalom... i. m.*, 1023.

¹⁹⁰⁹ Archivum Mesta Kosice, KassaVLvt., Diétai iratok, 1619. A budai vezírnek szóló parancs.

¹⁹¹⁰ PÉTER Katalin, *Esterházy Miklós (História, Életrajzok)*, Bp., 1986, 117.

¹⁹¹¹ Uo. 118.

¹⁹¹² Ezdege, Özdöge; község a történelmi Bars vármegyében, ma a Nyitrai kerületben, az Érsekújvári járásban, régebben: Izdeg, ma: Mojzesovo, Sk. Árpád-kori magyar falu, de már a XVIII. században is nagyrészt szlovák etnikum lakta, mára teljesen szlovák.

¹⁹¹³ Barsi végzés: Újbarsban 1618. május 12-én kötötték Liptay Imre, Maklár Péter császári komisszáriusok és a török követek között. MNL OL Filmtár 4687. doboz, Esterházy Miklós iratai, 8. cím, Nádoni iratok, Török ügyek 1593–1645.

menyivel följobb vötték azúlta csak az iszpajának 70 egész Ft-ot adunk. Annak fölötte ismég az császár adójában 6 Ft-ot adunk, ismég egy juhót, ha peniglen az juhót meg nem adhattuk, hát 1 Ft-ot vettenek rajtunk, vötte ismég búzát 6 sallai szaput,¹⁹¹⁴ ha peniglen azt meg nem adhattuk, hát 9 Ft-ot vettenek rajtunk, 3 sallai szapu zabot, 1 icce¹⁹¹⁵ mézet, 1 icce vaját. Ismég az császár deákjának egy szapu lisztet, 1 szapu zabot, 1 ½ icce vaját. Ezen fölül penig az császár mívire, valamire szükség, mind szekérrel, s mind gyalogul reá hajtnak bennünköt. Annak kívöle az iszpaja is, mind szekérrel, s mind gyalogul szolgáltat velünk. Ismég, mikor az török aláment, az falukat mind megégették, 5 háznál több sem maradt, ugyanakkor egy asszonyt vittének el, s két leánt, ismég az marháknból elég károkat vallottunk. [...] [Ezeket] Tatár bék, Esztergomban lakozó cselekedte.”¹⁹¹⁶ Az özdögeiknek tehát tíz év alatt több mint duplájára nőtt az adójuk, illetve több új szolgáltatást is kiróttak rájuk. A jobbágyoknak szekerekkel és gyalogosan is kell szolgálniuk, ráadásul – a megegyezések ellenére – az ellenség kicsapott rájuk, megégette a falut, valamint embereket és marhákat rabolt.

Ilyen körülmények között a falvak úgy védekeztek, ahogy tudtak: a Somogy megyei enyingi jobbágyok 1629-ben megölték szpáhijukat, s védelmükben a nádor levelezett először a simontornyai béggel, majd a budai pasával. „Nagyon sok nyomorúságok és károk vagyon az szegény embereknek abban is, hogy kijöven az falukra a török, semminemű kérésre az szegény embereknek vissza nem mennek végházokban, hanem kinn hálván az falun, megölik az csavargó latrok. S a szegény nyomorult bírákat sanyargatják aztán érette, nyársban vonyással fenyegetvén, és pénzbírságot is vevén rajtok.”¹⁹¹⁷

Sajátos módon oldotta meg védelmét a Nógrád megyei Püspöki. A falu a füleki török földesúrnak adózott: minden terményből tizedet, házanként császárpénzt (dzsizje), vaját és mézet, kétévenként szablyapénzt adott. Továbbá tartozott széna- és fahordással, levéltovábbítással, kertműveléssel, a terménytizedek cséplésével stb. Keresztény földesurának, az esztergomi érseknek csak évi cenzust fizetett. Mivel Fülek 1593. november 17-én a királyi csapatok kezére került, a lakosság nem volt tovább köteles a töröknek adózni, de önvédelemből a hatvaniaknak fizettek készpénzt és császár adóját még 1596-ban is.¹⁹¹⁸

A Vas megyei Kiscelli járásban fekvő Merse többször is abbahagyta az adózást. Az összeírás idején a vallomást tevő azt állította, hogy amikor Pápa török

¹⁹¹⁴ Szapu: dongás faedény, száraz űrmérték gabona mérésére. A Felvidéken a XVIII. századig dívott, 25,8–155,2 l. A sokféle helyi mérték között szerepel a sallói is. BOGDÁN, *Régi magyar...*, i. m., 100. (Nagy-Salló: Nagysalló: Bars megyei mezőváros Lévától délre. (FÉ- NYES Elek, *Magyarország geográfiai szótára*, II/II. Pesten, 1851. reprint, 6.) Ma: Nyitrai kerület, Lévai járás, Tekovské Lužany, Sk.

¹⁹¹⁵ Icce: justa, media, bor űrmérték, gyakran 0,95 l. BOGDÁN, *Régi magyar...*, i. m., 87.

¹⁹¹⁶ MNL OL Filmtár 4687. doboz, Esterházy Miklós nádor iratai, 8. cím, nádori iratok, török ügyek 1593–1645. Ezdegiek levele, Eözdöge [Ezdege], 1628. november 16.

¹⁹¹⁷ PÉTER, *Esterházy Miklós...* i. m., 109–110.

¹⁹¹⁸ MOL U et C E 156. 116:1. 1596. január 30. Conscriptio Pyspeky. (Lásd még: Urbáriumok és összeírások a Magyar Országos Levéltárban (Urbaria et Conscriptioes) CD-ROM. Arcanum, 2004. 7413.). A vár pontos elfoglalására lásd: *Magyarország történeti kronológiája II. 1526–1848*, szerk. BENDA Kálmán, Bp., 1982, 412.

kézre került (1594), akkor volt kénytelen meghódolni a falu, azonban annak felszabadulásakor abbahagyták.¹⁹¹⁹ Az 1588. évi dikális összeírásban azonban már hódoltnak írták a települést 1 jobbágy portával, 1 zsellérhellyel és 2 desertával.¹⁹²⁰ A következő adóösszeírásokban nem szerepel, így kénytelenek vagyunk a vallomást tevő személynek hinni: békében éltek egészen Bethlen Gábor idejéig, de 1620-ban újra meghódoltak. Fehérvári Haszan (Fejervari Haszon) személyesen „*ment reájok*”, s így kénytelenek voltak megalkudni 15 Ft-ban, s 6 pint vajban, de csupán egy évig adóztak. Azután ismét bátran abbahagyták a fizetést. 1648-ban, Fehérvári Mohai Musztafa (Fejervari Mohaj Musztafa) aga „*sok izenésére, s hitlevelére mentenek be hozzá, akarván megalkudni véle*”. Tehát a hódoltatás menete általában a következő volt: a leendő török földesúr a kiszemelt községhez leveleket vagy üzeneteket küldött, majd írásbeli bizonyáglevelet, vagyis hitlevelet írt, amelyben biztosította a falu bíróját és társait, hogy biztonságosan bemehetnek hozzá az egyezség megkötésére, nem lesz bántódásuk, visszaengedik őket. Musztafa aga a merseiektől a következőket kérte: 40 Ft, 12 pint vaj. „*Ők meg nem ígervén neki, csak abban hadták az dolgot, mivel hogy elpusztult állapottal vannak, s nem ismerik magokat arra az adózásra elégségesnek lenni.*”¹⁹²¹

Jó néhány falu cselekedett ehhez hasonlóképpen. Az ellenség megrabolta őket, de arra hivatkozván, hogy elégtelenek az adózásra, a passzív ellenállást választották: pusztán hagyták falujukat, vagy egyes családok menekültek el – azok, akiknek volt hová menniük.¹⁹²² A Kemenes vidékén fekvő Mihályfalva (Kemenesmihályfalva) lakosságát azonban vagy keményebb fából faragták, vagy nagyobb szerencsájük volt: 1594 és 1597 között ők is adót fizettek, majd abbahagyták. Néhány év múlva kénytelenek voltak újra meghódolni, de mivel vasat és fegyvereket követeltek rajtuk adó gyanánt, elhagyták a hódolást. Ekkor embereket hurcoltak el közülük, akiknek viszont sikerült elszaladniuk a rabságból, így továbbra sem adóztak.¹⁹²³ Azt persze nem tudjuk – források hiányában –, hogy ezt a nem-adózó állapotot meddig tudták fenntartani. Ugyanis, még ha a török földesúrnak az adott időben nem volt ereje vagy lehetősége jobbágyait adózásra kényszeríteni, vagy időközben eladta faluját, esetleg meghalt, az új szpáhi mindenképpen megpróbálta jogait érvényesíteni, hiszen neki az volt a megélhetése. A falu huzamosabb ideig nem állhatott ellen, legfeljebb csak akkor, ha a közelében lévő magyar végvár vagy magyar földesura hathatós és állandó védelmet nyújtott.

Vas megye délnyugati és déli magyar-, horvát- és vendlakta településeinek hallatlanul nagy vitalitására utalnak az összegző adatok: a sok pusztítás ellenére, amennyi őket érte az ellenség részéről, 1649-re – az összeírás szerint – csupán 2 falu vált teljesen és 6 részben pusztává, noha az idők során 9-et a törökök újratelepítettek, tehát korábban már elpusztult vagy elhagyták. A mostoha körülmé-

¹⁹¹⁹ MNL OL Vas megyei összeírás, p. 57.

¹⁹²⁰ Adatbazisokononline.hu/dikalis-osszeirasok, Vas megye, 1588., p. 958.

¹⁹²¹ MNL OL Vas megyei összeírás, p. 57.

¹⁹²² Pl. Vérkö, Kám, Kecskéd, Tokorcs. Uo., pp. 65, 62, 68.

¹⁹²³ Uo., p. 72.

nyek között, a hódoltsági peremvidéken,¹⁹²⁴ az oszmán-magyar határ mentén vagy ahhoz közel fekvő 200 meghódolt település közül 1649-ig csak 17 (8,5 %) vált véglegesen vagy ideiglenesen lakatlanná. Ez hasonlóságot mutat Dávid Géza kutatási eredményeihez.¹⁹²⁵ A legújabb kimutatások szerint az 1566. évi szigetvári hadjárat után – tehát háborúban – felégetett helyek 46 %-a 3 éven belül betelepült, a dikális adót fizető porták száma 42,5 %-ról 89 %-ra emelkedett.¹⁹²⁶ Bár a XVI. században ez könnyebben ment, akkor ugyanis még nem rendült meg a magyar településhálózat, miként az megtörtént a tizenöt éves háború során.¹⁹²⁷

10. Miért nem vált országunk „törökké”?

A török adóztatás királyságbeli tényerésének ellensúlyozását célozta a magyar államnak, a katolikus egyháznak, s mindennekfölött a nemességnek járó adók beszedetése a hódoltság területéről, amely gyakorlatilag területenként és korszakonként eltérő módon, de a százötven év alatt folyamatosan megvalósult,¹⁹²⁸ ezáltal is megőrizve a magyar állam kontinuitását a török hódoltságban is. A tizenöt éves háború (1591–1606) következtében a magyar adóztatás helyenként és időlegesen megszakadt egyrészt a pusztulás következtében, másrészt azért, mert az egykori lakosság helyét elfoglaló délszláv etnikum nem akart a magyar feudalizmusba betagozódni, s adóztatásuk jogosságát a török fél is vitatta a béketárgyalásokon.¹⁹²⁹ A Dél-Alföldön a Dunától fogva Csongrád megyén keresztül egészen a Temesközig összefüggő rác tömb alakult ki, amelybe csak Szeged, Makó és Hódmezővásárhely környékén ékelődtek viszonylag jelentősebb magyar szórványok.¹⁹³⁰ Ezt a területet gyakorlatilag már a XVI. század közepétől *Rácország*-nak nevezték. A Dél-Dunántúlon, továbbá Fejér és Pilis megyében is igen sok rác falu jött létre, amelyekért mind a magyar állam, mind a

¹⁹²⁴ A hódoltsági peremvidék kifejezést Szakály Ferenc honosította meg a szakirodalomban. Vö. SZAKÁLY 1981., 23–29. Újabban, e régebbi terminust is használva, Sz. Simon Éva hódoltságon kívüli „hódoltság”-nak nevezi e területeket. Vö. SZ. SIMON, *A hódoltságon..., i. m., passim.*

¹⁹²⁵ Dávid Géza munkáiban rendszeresen foglalkozik az elnéptelenedés, ill. a demográfia kérdésével. Megállapítása szerint a Simontornyai szandzsák helységeit a török előrenyomulás következtében jelentős arányú, legkevesebb 20 %-os pusztulás érte. Azonban a következő 45 évben – amelyet a szerző a tahrir-defterek alapján kutatott – alig történt falupusztulás; 2,5, ill. 3,5 %. A pusztulásokkal együtt néhány pusztta újratelepült. (DÁVID Géza, *A simontornyai szandzsák összeírásai*, Akadémiai, Bp., 1981, 66–67.) Általánosságban a hódoltságban is ehhez hasonló falupusztulást, persze aránytalan eloszlásban, adatolt Dávid Géza a XVI. században. Vö. DÁVID Géza, *Pasák és bégek uralma alatt*, Akadémiai, Budapest, 2005, 29.

¹⁹²⁶ SZ. SIMON, *A hódoltságon..., i. m.,* 210.

¹⁹²⁷ Erről lásd részletesen: SZAKÁLY Ferenc, *Magyar intézmények a török hódoltságban*, MTA történettudományi Intézete, Bp., 151–164.

¹⁹²⁸ HEGYI, *A Török Birodalom... i. m.,* 1035.

¹⁹²⁹ SZAKÁLY, *Magyar adóztatás... i. m.,* 171.

¹⁹³⁰ Uo. 180–181.

magyar földesúr részétől megindult a harc, hogy „hódolatlanokból” „hódoltak” legyenek; a kényszerítő erőt pedig gyakorta a magyar végváriak szabályai jelentették. Az ilyen eseteket nevezték oszmán részről – miként erről fentebb már volt szó – magyar hódoltatásnak.

Az oszmán uralom első évszázadában az ellenség fegyverei győzedelmeskedtek, de – Hegyi Klára szavaival – ez a győzelem nem volt elegendő ahhoz, hogy a török országrész szervesen beépüljön a birodalomba, miként a korábban bekebelezett balkáni országokkal ez megtörtént; a magyar hódoltság belső erőforrásaira és a megmaradt országrészekre támaszkodva ellenállt a hódítók berendezkedési kísérletének. „*Uralmuk az élet minden más pontján szervetlenül és ezért hatástalanul kapcsolódott alattvalóik társadalmához.*”¹⁹³¹ Az oszmán uralom teljes szakaszára érvényes a Dávid Géza és Fodor Pál által feltárt szegedi kádi esete 1545-ből; a török tisztviselő Szegedre érkezvén be akarta tiltani a harangozást, és a magyar bírósági gyakorlat helyett az iszlám törvénykezést akarta alkalmazni. Ám a szegedi bírák avval riogatták a kádit, hogy amennyiben ez megtörténik, szétszélednek az alattvalók, sőt esetleg zavargások törnek ki. Ennek meg is volt az alapja, mert a lakók fegyvereket is tartottak. A bírák nem beszéltek a levegőbe; amikor a kádi egy „gyaurt” az iszlám szent törvénye alapján megbotozásra ítélt, százan is reá mentek, és fenyegetően intették: „*a magyar nem tűri, hogy megverjék; ne avatkozz a dolgainkba!*” – kiáltozták. A kádi levelében azt is panaszolta, hogy a „hitetlenek” a hozzá forduló személyeket kiközösítik, szidalmazták, sőt megverik.¹⁹³² Ennek valóban erős alapja volt, ugyanis a magyar törvények tiltották a megszállókkal történő mindenféle együttműködést, kollaborálást. Ha valaki ez ellen vétett, a törökösség bűnébe esett, amely minősített halálbüntetést vont maga után. A XVII. században a tisztán magyar lakosság fölé rendelt kádihivatalok – Hegyi Klára kutatásai alapján összesen 5-ről tudunk – mind megszűntek.¹⁹³³ Megbukott tehát a magyar közigazgatás és bíráskodás helyébe nyomuló oszmán berendezkedési kísérlet a hódoltságban, s annak ellenére, hogy a XVII. században még több magyar település vált török adófizetővé, egyre erősödött a magyar uralom kontinuitása; ebben pedig mind a birtokosoknak, mind a jobbágyoknak, mind a vitézlő rendnek, minden rendű és rangú embernek, aki nem kollaborált a megszállókkal, része és elévülhetetlen érdeme volt.

¹⁹³¹ HEGYI, *A Török Birodalom... i. m.*, 1041.

¹⁹³² DÁVID Géza–FODOR Pál, *Magyar ellenállás a török berendezkedéssel szemben*, Keletkutatás, 2002, 276.

¹⁹³³ HEGYI, *Török berendezkedés... i. m.*, 124–125.